

GOSHAVANK

Facoltà di architettura del

Politecnico di Milano

Accademia delle Scienze dell'Armenia Sovietica

7

L'architettura armena è stata nei primi decenni del secolo al centro di una vivace polemica tra le teorie « orientaliste » dello Strzygowski e quelle « occidentali romane » di Rivoira, a proposito dell'origine dell'architettura medioevale. Superato da tempo il dilemma Oriente-Roma, resta innegabile la posizione di « ponte » che all'Armenia compete per la sua stessa posizione geografica e per le vicende storiche.

Talora semplicisticamente considerata come area periferica del mondo bizantino, anche perchè in genere studiata senza la possibilità di una documentazione diretta ed in situ, l'architettura armena è l'oggetto di una ricerca in atto nell'ambito della Facoltà di Architettura di Milano, in stretta collaborazione con l'Accademia delle Scienze dell'Armenia S.S.R., Istituto delle Arti.

La presente collana di « Documenti », si propone di presentare per la prima volta la serie dei principali esempi dell'architettura armena fornendo di ciascun monumento una esauriente e per lo più inedita illustrazione fotografica, nonchè la serie completa dei rilievi, commentati da uno o più brevi saggi introduttivi di carattere storico-critico ed illustrativo.

I testi sono opera di professori dell'Accademia delle Scienze dell'Armenia S.S.R., di ricercatori italiani e di studiosi di altri paesi, offrendo così anche in questo senso una stimolante e nuova testimonianza di collaborazione culturale tra gli studiosi di diverse nazionalità.

During the first decades of the XXth century, Armenian architecture was the centre of a lively discussion between the "Orientalist" theories of Strzygowski and the "western-Roman" theories of Rivoira regarding the origins of medieval architecture.

Once the dilemma between Rome and the East had been overcome, the position of Armenia as a link between the two worlds-because of its geographical position and historical events-becomes undeniable. Armenian architecture, which is sometimes superficially considered as a peripheral area of the Byzantine world (also because it has normally been studied without direct, "in situ" documentation) is now the subject of research conducted by the Department of Architecture of Milan University, in close cooperation with the Institute of Architecture of the Academy of Science of Armenia SSR. The aim of this collection of "Documents" is to present for the first time a series of examples of Armenian architecture, supplying for each monument, an exhaustive, mostly unpublished collection of photographic illustrations as well as a complete series of plans accompanied by one or more short introductory historical, critical and illustrative essays. The texts were prepared by members of the Armenian Academy of Sciences by Italian researchers and by scholars of other countries and are thus a further proof of cultural cooperation between the scholars of different nationalities.

DOCUMENTI DI ARCHITETTURA ARMENA
DOCUMENTS OF ARMENIAN ARCHITECTURE

collana diretta da / series edited by
Agopik and Armen Manoukian
coordinatore e segretario di redazione
co-editor and editorial secretary
Herman Vahramian

Istituto di Materie Umanistiche
della Facoltà di Architettura
del Politecnico di Milano
Institute of Humanistic Subjects
of the Faculty of Architecture
of the Polytechnic of Milano
Ricerca sull'architettura armena
Research on Armenian Architecture
direttore / director Adriano Alpago-Novello
Accademia delle Scienze dell'Armenia Sovietica
Sezione delle Arti/Erevan
Accademy of Science of Soviet Armenia
Arts section / Erevan
direttore / director Rouben Zarian
coordinatore e promotore
degli scambi culturali italo-armeni
Co-ordinator and promotor
of the Italo-Armenian cultural exchanges
Armen Zarian / Erevan

GOSHAVANK | 7

testi | texts
Armen Zarian
Herman Vahramian

cronologia storica, bibliografia
chronological history, bibliography
Armen Zarian

cartina di riferimento | reference map
A. Movsisian* S. T. Eremian
rilevi | surveys
Azatian Sh.R., Tamanian Ja.A.

ridisegnati | redrawn by
Ardashes Chavoushian
traduzioni | translations
armeno-italiano / armenian-italian
Armen Zarian
italiano-inglese / Italian-english
Marilee Hoerner-Bisoni
italiano-armeno / Italian-armenian
Sirarpie Papasian

documentazione fotografica
photographic documentation
Adriano Alpago-Novello 1/2/5
6/8/10-12/14-17/19-21/24
Archivio Erevan 3/4/22
Giovanni Nogaro 7/9/13/18/23

editore | published by
Edizioni Ares
7, Via A. Stradivari / 20131 Milano / Italia

stampa | printed by
Grafiche Editoriali Ambrosiane / Milano
composizione dei testi in armeno
Tipo-litografia Armena / Venezia
Giugno 1974 / stampato in Italia
June 1974 / printed in Italy

Translitterazione adottata

ll   ʷ   a
l'   p'   b
q'   q'   g (h)
ɣ'   ɣ'   d
b'   l'   e (ye inizio parola)
z'   ɣ'   z
t'   t'   e
l'   p'   (i) (muta)
p'   p'   th
d'   d'   z
t'   t'   i
l'   l'   l
b'   p'   kh
ɣ'   d'   tz
t'   ɣ'   k
z'   z'   h
z'   d'   dz
ɣ'   ɣ'   gh
d'   z'   dj
b'   d'   m
t'   j'   y
ɣ'   ɣ'   n
t'   z'   sh
b'   n'   o (vo inizio parola)
z'   z'   tch
q'   ɣ'   p
z'   z'   dch
b'   n'   r
b'   u'   s
t'   t'   v
s'   m'   t
t'   p'   r
t'   g'   ts
t'   u'   u
p'   t'   ph o p
t'   p'   k
o'   o'   o
b'   p'   f
b'   n'   ou

Della stessa collana: Volumes available:

1/Haghat
2/Khatchkar
3/Sanahin
4/S. Thadei Vank
5/Amberd
6/G(h)eghard

Di prossima pubblicazione: Volumes in preparation:

S. Stephanos
Ketcharis
Ererouk
Thatev
Hovhannavank
Saghmosavank
Haghartzin
Hripsimè

GOSHAVANK

Il complesso monastico di Gosh The Gosh monastery

a cura di / by
Armen Zarian

Between the 10th and the 13th centuries, the apportionment of Armenia's territory was distinguished by the presence of both highly developed urban settlements, such as the capital Ani, which in the 10th-11th centuries was already inhabited by a middle-class society, and large urbanized areas, the connective tissue so to speak of the country. After the Mongol invaders destroyed the towns of Ani, Kars and Dvin in 1236, and Erzurum, Moush, Van, Manazkert and Khat in 1242-45, numerous single, local economy systems sprung up as a consequence of the new political and social situation. Re-structured along the valleys having a special strategic function, they became integrated into a true political system controlled by the princes (Zakarian in particular) and the Church.

Villages, monasteries and fortresses, united by a closely knit trading network and by the major communication arteries, took on the characteristics of a complex urban system consisting of territorially homogeneous units located in the valleys of the country's principal rivers, the Vorotan, Aghstev, Artzan, Yeraskh and Depet. The rapid development of these systems was also due to the new relationships with the Armenian kingdom of Cilicia, the Mongolian empire, and through the Black Sea and Mediterranean ports, the maritime republics of Amalfi, Genova and Venice.

As it is not possible to thoroughly consider the characteristics of the Armenian urban concept in the Early Middle Ages in this study, only a summary description will be given of the system by which the isolated settlements (including the Gosh monastery) located in the Aghstev river were organized into autonomous units.

Along the main trade route linking Persia and Anatolia with the countries to the north, in the stretch between Dilidjian and Idjevan to the Aghstev plain, are situated several towns. Although a certain distance from the route, they are connected to it, thus forming an almost continuous urban area.

Grouped near one another in isolated spots halfway between the trade route and the towns are numerous monasteries, the principal ones of which are Petri, Matos, Haghartzin, Gosh; and then Idjevan, Makar, Samson, Deghtznout, Kirants, Arves and Arakelots. Still visible on the peaks of Mounts Pampak, Gougark and Abeghou are the ruins of the walls of Boudour, Mantash, Tanik, Ashot, Yerkat, Bordakar, Gavartzin and Gaga, as well as those of the Aghdchik and Kayan fortresses which formed a coordinated defense system in the Aghstev valley.

These settlements, even though specializing in different activities, were in continuous contact with one another, and all gravitated around the plain of Ararat, to form the connective tissue of a

Nel periodo compreso tra il X ed il XIII secolo, l'assetto territoriale dell'Armenia è caratterizzato dalla presenza di insediamenti di tipo urbano spesso molto sviluppati (nel X-XI secolo la capitale Ani era già abitata da una società di tipo borghese o signorile) e di grandi organismi urbanizzati, i quali sono per così dire il germe di un tessuto connettivo esteso su scala territoriale.

Dopo la distruzione delle città di Ani, Kars, Dvin (1236) e di Erzurum, Moush, Van, Manazkert, khat (1242-45), dovuta alle invasioni mongoliche, una molteplicità di singoli sistemi ad economia locale, sviluppatisi a seguito della nuova situazione politico-sociale, si vanno ristrutturando lungo il tracciato delle valli con particolari funzioni strategiche sino ad integrarsi in un vero e proprio sistema politico controllato dai principi (gli Zakarian in particolare) e dalla chiesa.

Villaggi, monasteri e centri fortificati, uniti da una fitta rete di scambi e dalle grandi vie di comunicazione, assumono le caratteristiche di un complesso sistema urbano, composto da unità territorialmente omogenee, dislocate lungo le valli dei principali fiumi del paese: Vorotan, Aghstev, Artzan, Yeraskh, Depet. Il rapido sviluppo di questi sistemi lo si deve anche ai nuovi rapporti col regno armeno della Cilicia, con l'impero mongolico e, attraverso i porti marittimi del Mar Nero e del Mediterraneo, con le repubbliche marinare di Amalfi, Genova e Venezia.

Non è possibile analizzare a fondo in questo studio la peculiarità della concezione urbanistica armena nell'alto Medioevo. Ci limiteremo solo a descrivere in modo sommario il sistema grazie al quale venivano organizzati in modo autonomo ed organico gli insediamenti isolati e dislocati lungo la valle attraversata dal fiume Aghstev, uno dei maggiori del paese, tra cui figura anche il complesso monastico di Goshavank.

Lungo la principale via di comunicazione commerciale che collegava Persia ed Anatolia ai paesi del Nord, nel tratto compreso tra Dilidjian ed Idjevan fino alla pianura dell'Aghstev, sorgono alcuni centri abitati, situati ad una certa distanza dall'arteria principale ma comunicanti con essa quasi a formare un « continuo » urbano.

In località isolate, a mezza altezza dalla strada ed a poca distanza tra loro, troviamo numerosi complessi monastici, tra i quali citiamo i principali: Petri, Matos, Haghartzin, Gosh; dopo Idjevan: Makar, Samson, Deghtznout, Kirants, Arves ed Arakelots. Sulle alture dei monti Pampak, Gougark ed Abeghou, si notano inoltre ancora oggi i resti delle mura di Boudour, Mantash, Tanik, Ashot, Yerkat, Bordakar, Gavartzin, Gaga, e della fortezza di Aghdchik e Kayan, che costituiscono un sistema coordinato di difesa della valle dell'Aghstev.

Questi insediamenti, specializzati secondo le diverse attività ma fra loro in costante collegamento e gravitanti tutti intorno alla pianura dell'Ararat, formano il tessuto connettivo di

una pianificazione estesa e profonda ad un tempo ed operano come organismi autonomi sul piano economico ed amministrativo.

Il monastero di Gosh — anticamente Nor G(h)etik — sorge presso il villaggio omonimo, sul versante orientale della boscosa vallata del Tandzout, a 23 km. dal capoluogo Dilidjian. Questo complesso fu fondato nel 1181 (giorno dell'inaugurazione della prima chiesa, dedicata a S. Gregorio l'Illuminatore) dal celebre monaco e legislatore Mkhitar Gosh. Seconda in ordine di tempo fu la chiesa di S. Karapet Hovnan.

Delle due costruzioni oggi non rimangono che le testimonianze storiche fornite da Kirakos di Gandzak, discepolo di Mkhitar Gosh. Il complesso monastico (1-5) realizzato nell'arco di 116 anni, è composto dalla chiesa principale di S. Astvatzatzin (1191-96) (6-8), dalla chiesa minore di S. Gregorio (1209-1231) (9-10), dal *zamatoun* (1197) (11-15), dalla biblioteca (1291) (16-19), dalla chiesa di S. Gregorio l'Illuminatore fatta costruire nel 1231 dal principe Gregorio Tgha nel 1231 (20-24) e dal refettorio.

Lo schema dell'impianto monastico di Gosh è risolto planimetricamente in base a due principi: uno statico ed uno dinamico. Il primo, stabilito dalla Chiesa ed inderogabile, prescrive, nel contesto generale della composizione, la disposizione assiale ed orientata della chiesa principale e conseguentemente dello *zamatoun* ad essa addossato sul lato occidentale.

Ne deriva, per gli altri edifici, una struttura simmetrica avente come fulcro lo *zamatoun*. A sud di quest'ultimo (collegata tramite un passaggio voltato a botte) troviamo la biblioteca; adiacenti al muro occidentale di questa, compaiono i muri costruiti con pietre non squadrate di un edificio a pianta rettangolare, anticamente adibito a refettorio ed oggi privo di copertura. Addossata al lato meridionale dello *zamatoun*, la piccola e raffinatissima chiesa di S. Gregorio l'Illuminatore. Sempre a ridosso del muro dello *zamatoun* ed esternamente allineate col muro orientale, due cappelle, a sud della chiesa di S. Astvatzatzin e, poco distante, la chiesa di S. Gregorio.

Il terreno attorno, caratterizzato dalla stretta radura ai margini della vallata, avvolge da tre lati il complesso e si prolunga a mò di sperone in direzione sud-est; il suo andamento naturale viene messo in evidenza dalla disposizione a gradoni degli edifici, dando luogo ad un secondo asse diagonale corrispondente all'asse di sviluppo del terreno.

Assialità e diagonalità esprimono dunque due principi, tra loro contrapposti, condizionati l'uno da esigenze liturgiche e l'altro da quelle ambientali.

L'impianto a gradoni degli edifici nei complessi monastici di Varag (IX-XIII sec.) — presso Van — e di Goshavank (XII-XIII sec.), l'accentuata diagonalità che si evidenzia nella composizione planimetrica di Sanahin (X-XIII sec.), la disposizione ad angolo retto rispetto all'asse chiesa-*zamatoun* del gruppo di cappelle allineate lungo la parete orientale della chiesa principale del monastero di Ketcharis (X-XIII sec.), indicano come questi insediamenti, creati in località isolate e generalmente non contaminate da presistenze di alcun tipo, vengono fortemente condizionati dall'ambiente naturale in cui sono inseriti.

La bipolarità presente nella disposizione planimetrica della chiesa accentua l'importanza e il valore simbolico dell'assialità. Il coordinamento diagonale dei volumi e degli spazi liberi, attuato secondo un principio dinamico, mette in risalto e precisa infine i limiti dello spazio sacro, facilitando la lettura dell'ambiente nella sua totalità.

La differenza angolare che si stabilisce all'intersezione tra asse principale e diagonale viene peraltro annullata quando il terreno è pianeggiante.

In tal caso, la soluzione planimetrica del complesso viene ordinata secondo le direttrici delle coordinate principali, come anche avviene ad Horomos-vank (X-XIII sec.), presso Ani, e a Hogotsvank (XII-XIII sec.), nel Vaspourakan.

Gli elementi spaziali che determinano l'immagine architettonica del complesso monastico

far-reaching organization in which they operated as autonomous structures on an economic and administrative level.

The Gosh monastery, known in ancient times as Nor G(h)etik, stands near a village of the same name on the eastern slope of the wooded valley of Tandzout, 23 km. from the chief town, Dilidjian. The monastery was founded in 1181 on the day the first church, dedicated to Saint Gregory the Illuminator, was inaugurated by the renowned monk and legislator, Mkhitar Gosh, author of the first Armenian codex. The second church in chronological order was that of Saint Karapet Hovnan.

Of these two constructions, only the historical accounts written by Kirakos of Gandzak, a disciple of Mkhitar Gosh, remain today. The monastery (1-5), built over a 116 year period, consists of the main church of S. Astvatzatzin (1191-96) (6-8), the church of Saint Gregory (1209-1231) (9-10), the *zamatoun* (1197) (11-15), the library (1291) (16-19) the small church of Saint Gregory the Illuminator, which prince Gregory Tgha had built in 1231 (20-24), and the refectory.

The plan of the Gosh monastery is developed on two principles, one static and one dynamic. The former, established by the Church and therefore intransgressible, prescribed that the main church, and consequently the *zamatoun* that flanked its western side, have an axial orientation within the general composition. As a result, a symmetrical structure with the *zamatoun* acting as its fulcrum was created for the other buildings. South of the *zamatoun* and connected to it by a barrel vaulted passageway, is the library. Adjacent to the latter's western wall are the rough hewn stone walls of a rectangular plan building, formerly the refectory, which today is roofless.

The small, elegant church of Saint Gregory the Illuminator is built against the south side of the *zamatoun*, and against its eastern wall, south of the church of Saint Astvatzatzin and not far from the church of Saint Gregory, are two chapels.

A narrow clearing at the edges of the valley surrounds the monastery on three sides, and extends in a promontory to the southeast. The natural course of the land is emphasized by the steeple layout of the building which forms a second diagonal axis corresponding to the axis of the land's development. This illustrates two contrasting principles, one axial and the other diagonal the former conditioned by Church requirements, and the latter by the environment.

The step layout of the buildings of the Varag monastery (9-13th centuries) near Van, and the Gosh monastery (12-13th centuries); the accentuated diagonal composition of the plan of Sanahin (10-13th centuries), as well as the placement of the group of chapels built along the east wall of the main church in the Ketcharis monastery (10-13th centuries), at a right angle to the church-*zamatoun* axis, indicate how these settlements, built in isolated places, and uncontaminated for the most part by pre-existing structures of any type, are highly conditioned by their natural surroundings.

The bipolar layout of the church plan accentuates the importance and symbolic value of the axial concept. The diagonal coordination of volume and free space, according to a dynamic principle, emphasizes and defines the limits of the church space, facilitating in this way, the interpretation of the overall environment.

The angular difference found at the intersection between the principal and diagonal axes is eliminated however, when the land is flat. In this case the monastery plan follows the direction of the main co-ordinates, as occurs at Horomos vank (10-13th centuries) near Ani, and Hogotsvank (12-13th centuries) in Vaspourakan. The spatial elements that, determine the monastery's architectural

1. Il monastero nel suo ambiente naturale. In primo piano la chiesa di Mkhitar Gosh.
The monastery in its' natural setting. In the foreground the church of Mkhitar Gosh.

sono inseriti e controllati entro una rigida struttura geometrica che sul piano simbolico diventa ben presto il modello della città ideale in virtù della stabilità del proprio impianto e del particolare tipo di vita che in essi si svolge.

La chiesa principale di S. Astvatzatzin è un edificio a « sala cupolata » che, come in numerosi altri esempi (S. Giovanni di Horomos, X sec.; S. Miniato, X sec.; S. Gregorio, X-XI sec.; S. Redentore a Sanahin, X sec.; S. Nshan a Haghat, X sec.; S. Tommaso a Gandzak, X sec.; S. Giacomo, presso Van), rappresenta il punto di arrivo di una evoluzione tipologica, le cui tappe sono da ricercare nei prototipi armeni del VI e VII sec. (SS. Pietro e Paolo a Zovouni, Aroudch, Pthgni e S. Taddeo a Dmashen).

Nella chiesa di S. Astvatzatzin viene eliminato lo spazio che precede l'abside principale e con un tale accorgimento lo spazio coperto a cupola viene a trovarsi al centro dell'intero spazio interno, ivi compreso il tratto occupato dall'abside, mentre ai quattro angoli sono ricavate delle cappelle.

Con un simile impianto planimetrico, l'aula a forma rettangolare, che caratterizza la tipologia delle aule cupolate del VI-VII secolo, viene trasformata in una pianta decisamente cruciforme, denunciata al centro dalle due profonde nicchie quadrangolari di sostegno alla cupola. Per quanto riguarda l'esterno della chiesa di S. Astvatzatzin, le facciate sono solcate da nicchie triangolari ricavate sui lati ad est ed a sud. L'ingresso principale si apre nel vano dello *zamatoun*, ma l'accesso dall'esterno avviene anche tramite un secondo passaggio ricavato nel lato settentrionale della chiesa.

A sud della chiesa principale e poco discosta da essa si trova la chiesa di S. Gregorio, di proporzioni più ridotte della precedente. Essa riprende il tema dell'aula cupolata e presenta all'esterno nicchie triangolari su tutta la facciata, ad eccezione di quella rivolta ad ovest. Lo *zamatoun* anteposto alla chiesa di S. Astvatzatzin è un ambiente con impianto centrico: l'intero volume è definito all'interno dalla grande calotta ottagonale, impostata al centro del vano e poggiante su quattro massicce colonne monolitiche, e dai quattro bracci voltati a botte, irradianti dal centro a definire la forma a croce della copertura. Le zone angolari ad occidente presentano un soffitto più basso realizzato con lastroni sostenuti da due travetti in pietra incrociati, mentre quelle ad oriente, dove sono ricavate due cappelle con accesso dallo *zamatoun*, sono coperte con volte a botte.

Elementi complementari, questi, con i quali vengono completate le strutture primarie e si risolvono i problemi strutturali secondari con una certa libertà di scelta, ma sempre in base a precisi criteri geometrici che ordinano l'intero organismo architettonico.

Sul lato meridionale dello *zamatoun* ed appena staccata da esso, sorge la piccola ed elegantissima chiesa dedicata a S. Gregorio l'illuminatore (1231): le schiette linee ornamentali che decorano l'edificio all'esterno, senza compromettere la forma costruttiva, introducono dei valori plastici che conferiscono all'insieme una vitalità tutta nuova.

Esternamente la chiesa si presenta come un volume parallelepipedo, elevato su di un crepidoma, coperto con tetto a doppio spiovente e con la facciata decorata da arcate cieche che cingono tutto l'edificio. Sottili colonnine riconducono entro ferme inquadrate architettoniche le lisce facciate della piccola chiesa. La facciata orientale è arricchita da una bifora, da due nicchie triangolari sui lati e da due finestrelle in corrispondenza delle cappelle laterali. Il portale ad ovest, riccamente sagomato, e le finestrelle ricavate nella parte superiore sono anch'esse inquadrate da arcatelle.

All'interno, la navata absidata ad oriente è divisa in due campate e la volta a botte, costruita in conci d'arenaria, si slancia leggera, sostenuta al centro da un costolone finemente profilato su due pilastri polistili addossati alle pareti, coronati da capitelli sagomati e poggianti su basi nettamente staccate dal pavimento e a loro volta poste su dadi più stretti.

Le pareti, delimitate in alto dalla cornice orizzontale d'imposta della volta ed in basso da un profilo continuo, sono ripartite verticalmente in modo da formare dei grandi riquadri. L'abside, scavata da cinque nicchie intagliate di squisita fattura, è occupata dal bema sovralevato ed affiancato da due piccoli ambienti absidati adiacenti, cui si accede dall'aula. Tutte le cornici interne ed esterne sono profilate con modanature a sezione semicircolare, gusci e listelli terminanti a cimasa. Elementi architettonici e decorativi, elaborati con gusto estremamente raffinato, conferiscono al rigoroso geometrismo dell'insieme un particolare vigore plastico.

Tra gli esempi armeni di chiese con arcature esterne vanno ricordate: la cattedrale di Talin (VII sec.), di Zvartnots (641-61), di Banak (VII sec.), di Marmashen (X sec.), la chiesa del Redentore a Sanahin (967-72), di S. Sergio Khtzkonk (XI sec.), di S. Salvatore (XI sec.) e di S. Gregorio ad Ani (XI sec.).

A nord dello *zamatoun* sorge la biblioteca, composta da due piani coronati da un lanterino con cupoletta (ora distrutto) ove erano collocate le campane.

Il piano terra a forma quadrata, coperto da una struttura a doppi archi incrociati di sostegno alla cupola, poggiante su quattro coppie di pilastri concepiti come espansioni dei muri d'ambito verso l'interno, suddividono lo spazio in un vano centrale cruciforme con bracci voltati a botte ed in quattro ambienti più ridotti agli angoli, con coperture sferiche composte da cunei sfaccettati a forma di stalattiti. Le pareti rivolte ad est e ad ovest presentano profonde espansioni laterali coperte a volta, mentre le bifore aperte sulle tre facciate e l'apertura ad occhio, al centro della cupola, assicurano l'illuminazione naturale dell'ambien-

image are inserted into a rigid geometric structure which remains unchanged with the passing of time, as in the case of Gosh. The main church of Saint Astvatzatzin is a domed hall building, and like many other examples (Saint John of Horomos, 10th cent.; Saint Minas, 10th cent.; Saint Gregory, 10-11th cent.; the Church of the Redeemer in Sanahin, 10th cent.; Saint Nshan in Haghat, 10th cent.; Saint Thomas in Gandzak, 10th cent.; Saint James near Van) is the culminating point of a symbolic evolution whose stages are found in the Armenian prototypes of the 6th and 7th centuries (Saints Peter and Paul in Zovouni, Aroudch, Pthgni, and Saint Thaddus in Dmashen).

The space preceding the main apse in the church of Saint Astvatzatzin is eliminated so that the dome is centered over the entire interior area, including the part occupied by the apse. At the four corners are chapels.

With a similar plan, its rectangular shaped hall, typical of domed halls in the 6th and 7th centuries, is transformed into a cruciform plan as indicated in the center by the two deep quadrangular niches supporting the dome, whereas triangular niches score the eastern and southern façades. The church's main entrance opens into the *zamatoun*, but a second passageway in the northern wall gives access to the outside.

South of the main church and not far from it, is the church of Saint Gregory. Although built on a smaller scale than the main one, it repeats the theme of the domed hall, and has triangular niches on all façades with the exception of the western one.

The *zamatoun*, which stands in the center of the Saint Astvatzatzin church, has a central plan in which the entire interior volume is defined by the large octagonal dome resting on four massive monolithic columns in the center of the hall, and by the four barrel vaults that radiate from it giving a cruciform to the roof. The ceiling in the western corners, is executed in large slabs supported by two small crossed stone beams and is lower than that of the rest of the *zamatoun*. Instead the eastern corners have barrel vaulting and contain two chapels opening into the *zamatoun*. These complementary elements are used to complete the plan and thus resolving secondary structural problems with a certain freedom of choice, that always follows however, the specific geometric criteria that give order to the entire architectural structure.

On the south side of the *zamatoun*, slightly distant from it, is the small, elegant church dedicated to Saint Gregory the Illuminator (1231). The plain ornamental lines that decorate the outside of the building without compromising its constructional form, introduce plastic values which confer a new vitality to the whole. The church exterior is shaped like a parallelepiped solid raised up on a stepped base and surmounted by five eximously carved. Decorating the façade are blind arcades and slender columns that frame its smooth surface and break it up into architectural forms. A multioned window, two triangular niches on either side of it and two small windows corresponding to the side chapels embellish the eastern side of the church. The magnificently shaped western portal, and the small windows in its upper part are also framed by arcades.

Inside the church, the apse nave to the east is divided into two spans. Its barrel vault, hewn in sandstone, and supported in the center by a finely shaped rib, is lightly thrust upwards on two polystyle pilasters built against the walls. These pilasters, crowned by carved capitals, rest on bases that distinctly stand out from the floor, and which in turn are placed on narrower dadas.

The walls, limited above by the horizontal impost cornice of the vault, and below by a continuous profile, are vertically divided into two sections. The apse, formed by five eximously carved niches contains the raised altar, flanked by two small adjacent apsed halls reached from the hall. All the interior and exterior cornices are edged with semicircular section moulding, coves and listels terminating in a cyma. These decorative architectural elements, created with an extremely refined taste, lend a particular plastic vigor to the severe geometrical nature of the building.

Among the examples of Armenian churches with exterior arches, the following should be recalled: the cathedrals of Talin (7th century), Zvartnots (641-61), Banak (7th century), and Marmashen (10th century); the church of the Redeemer (967-72); St. Sergius in Khtzkonk (11th century); Saint Saviour (11th century) and Saint Gregory in Ani (11th century).

North of the *zamatoun* is the library consisting of two stories surmounted by a lantern with a small dome (now destroyed) where the bells were placed.

The ground floor, in the form of a square, is covered by a double crossed arch structure that supports the dome and rests on four pairs of pilasters connected by extensions of the building walls towards the interior. The arches divide the space into a central cruciform hall with barrel vaulted wings, and four smaller corner halls with spherical domes formed of stalactite shaped faceted quoins.

The ground floor communicates with the lantern through a covered passageway, whereas an external cantilevered staircase on the western wall leads to the upper story.

Among two storied buildings with external staircases, a work of the architect Movik, the chapel-tomb of the Orbelian family, in the Noravank convent (1339) at Amaghou, should be mentioned.

Within the symbolism of two storied buildings, the library advances an architectural and spatial model rarely employed in monasteries and first adopted in Armenia in the Early Middle Ages in buildings with complex functional characteristics. At Goshavank the configuration of the library's internal space is that of a cross inscribed in a square, superimposed by a second free cross formed by the meeting of two barrel vaults and covered by double sloping roofs. The dome's octagonal pier, open in the center towards the peripheral lantern, is inserted at the intersection of the vaults. The eastern wing of the upper story is divided by a wall to create two chapels. On this wall are inscribed the date of construction, 1291, and the names of the architects, Zakios and Gregory, who completed the work started by the architect Mkhit'ar, to whom all the most important buildings in the Gosh monastery are attributed. The library plan is that of a central cruciform hall developed on two stories, the first of which has a crossed arch structure and a dome in its center surmounted by a lantern. The geometric problem created by the passage from the cubic form of the base to the cruciform of the upper story is resolved using a central cruciform nucleus which is delineated by the intersection of the supporting arches in the exterior walls of the upper story inside the limits formed by the four pairs of base pilasters. This creates two complementary unit structures connected by the central cruciform nucleus.

One characteristic distinguishes the library from the other monastery buildings as far as the configuration of the exterior volume is concerned. The facade, which has a high foundation built of large, irregular rough-hewn ashlar with a definite chiaro-scuro effect. The foundation reaches the impost of the mullioned windows and surrounds the building on three sides. It then extends both north and west to outline the rectangular shape of the refectory, and joins together again at the defense wall (now in ruins) uphill from the monastery.

The upper part of the ground story's volume rising from the crepidoma, culminates in the cruciform plan volume of the upper story, which because of its sheer plastic value in relationship to the treatment of the lower volumes gives the idea of the building's «growth» — also emphasized by the placement of the openings, narrower below and wider above, with the accentuation of the «window effect» towards the upper story. Vice versa, and to stress the symbolic meaning of the vertical axis, the natural light illuminates the space of the lantern at the top of the volume, illuminates the ground floor of the library. Here the light is picked up and reflected by the concave surfaces of the domes and supporting crossed arches, distributing itself with less intensity on the prismatic surfaces of the stalactite roofs of the corner halls. The absolute values, symbolized by structures lacking any elementary volume, are the expression of the «modelled harmony» characteristic of Armenian medieval thought which leads all intentions of form back to its intrinsic laws.

On a structural level, the contrast between interior and exterior is only apparent, and derives from a different relationship between form and elements (arches, vaults), bound together by a severe stereotomy that organizes parts and elements of the internal space and welds them to the external volume integrating two complementary aspects into a single formal structure.

The exterior walls limit an interior junction barely revealed on the outside by characteristic triangular niches which in this case, constitute expressive elements that emphasize the cohesion of the various parts. The cleverness of these volumetric structures, both simple and grandiose at the same time, indicates the maturation of a new sensitivity resulting from the cultural environment promoted by the exceptional Mkhit'ar Gosh. The nature of this architecture, willfully made a unitary expression, imprints the library's new structural elements and the classically modelled decorations of the small church of Saint Gregory the Illuminator in an original way. This testifies to the existence of a local school of art, probably founded by the architect Mkhit'ar, his scholars and carried on by Zakios, Gregory, the brothers Khatchatur and Basil, and the sculptor Pavghos who created the fine «khatchkar» at either side of the entrance to Saint Gregory the Illuminator. The closed systems of the «domed hall» and *zamatoun* type architectural models undoubtedly lead to a certain rigidity in the spatial configuration, which is overcome by a wealth of architectural, decorative and structural details, and by the general plan itself.

The tiny chapel of Saint Gregory, located on the slopes across the valley from the monastery, was built in 1251 by the architect — Khatchatur and by Basil. It is square shaped with an internal apse and two side halls adjacent to it. A cylindrical tambour and a dome covered by a conical cup surmount it. East of the chapel of Saint Gregory and above it on the hill, is the funeral chapel of Mkhit'ar Gosh. Against its southern wall is a «khatchkar» and a second one in the chapel of the Holy Spirit. Numerous others are scattered along the path in the woods leading to the monastery, witness of the deep devotion and loving attachment to this holy place.

The village lying near the monastery is now named Gosh as well. Together with other parts of the village, it was part of the economic and administrative system subject to the monastery, which in turn occupied a part of the village land with some of its minor buildings.

te adibito a deposito dei manoscritti. A piano terra comunica con lo *zamatoun* attraverso un passaggio coperto, mentre una scala esterna a sbalzo sulla parete occidentale conduce al piano superiore.

Tra gli edifici a due piani con scala esterna va menzionata la tomba-cappella della famiglia Orbelian nel convento di Noravank (1339) ad Amaghou, opera dell'architetto Momik. Nella tipologia delle costruzioni a più piani, l'edificio della biblioteca propone un modello architettonico e spaziale piuttosto insolito nei complessi monastici e viene adottato in Armenia, nell'alto Medioevo in edifici con caratteristiche funzionali complesse. A Goshavank la configurazione dello spazio interno della biblioteca resta definita dall'organismo a croce inscritto in un quadrato e da un secondo organismo a croce libera, sovrapposto al primo, costituito dall'incrocio di due volte a botte e coperto esternamente da tetti a doppia falda; all'intersezione delle volte è inserito il piedritto ottagonale della cupola aperta al centro verso il lanternino periferico. Il braccio orientale del piano superiore è diviso da un muro per dar luogo a due cappelle. Sulla parete è riportata la data della costruzione, 1291, ed il nome degli architetti Zakios e Gregorio, che hanno completato l'opera iniziata dall'architetto Mkhit'ar, autore di tutti gli edifici più importanti del complesso monastico di Gosh.

La costruzione ora esaminata è impostata su di un sistema composto dal vano centrale a croce sviluppato su due piani, di cui il primo realizzato con una struttura ad archi incrociati e cupola al centro sormontata dal lanternino. Il problema geometrico che nasce dal passaggio della forma cubica di base alla forma a croce del piano superiore è risolto da un nucleo centrale a croce, definito dall'incrocio degli archi di supporto alle pareti esterne del piano superiore nei limiti delle quattro coppie dei pilastri di base, dando così origine a due strutture complementari ed unitarie collegate dal nucleo centrale cruciforme.

Per quanto riguarda la configurazione del volume esterno, una caratteristica distingue la biblioteca dagli altri edifici del complesso: l'intero organismo poggia sopra un alto basamento realizzato con grossi conci sbazzati ed irregolari, di sicuro effetto chiaro-scuro. Esso cinge su tre lati l'edificio, si prolunga ad ovest ed a nord sino a definire l'ambiente rettangolare del refettorio e si congiunge infine alle mura di difesa a monte del complesso monastico (oggi crollate). Dal crepidone si stacca il volume puro del tratto superiore del piano terreno, completato dal volume a pianta cruciforme del piano superiore che, per il suo valore nettamente plastico in rapporto al rigoroso trattamento dei volumi inferiori, dà l'idea di «crescita» organica dell'edificio, sottolineata anche dalla disposizione delle aperture strette in basso e più ampie superiormente, con accentuazione dell'«effetto finestra» crescente verso l'alto. E viceversa, anche per sottolineare il significato simbolico dell'asse verticale, la luce naturale penetra dall'apertura zenitale delle cupole e dal lanternino ad illuminare il piano terra della biblioteca; qui la luce viene captata e riflessa dalle superfici concave della cupola e dagli archi incrociati di sostegno, distribuendosi poi con minore intensità sulle superfici prismatiche delle coperture a stalattiti dei vani d'angolo. I valori assoluti, configurati da strutture bloccate entro volumi elementari, sono l'espressione di un'«armonia modellata», caratteristica del pensiero medioevale armeno che ama ricondurre ogni intuizione formale alle sue leggi intrinseche.

Sul piano strutturale, il contrasto rilevabile tra interno ed esterno è solo apparente e deriva dal diverso rapporto tra forma ed elementi (archi, volte), legati da una stereotomia particolarmente attenta, che organizza parti ed elementi dello spazio interno e li salda poi al volume esterno integrando due aspetti complementari di un'unica struttura formale.

Le pareti esterne costituiscono delle superfici limite di una articolazione interna, appena rivelata all'esterno dalle caratteristiche nicchie triangolari, le quali, nel caso nostro, elementi espressivi che sottolineano la coesione dei diversi organismi.

L'intelligenza di queste strutture volumetriche, ad un tempo semplici e grandiose, indica il maturarsi di una nuova sensibilità, frutto dell'ambiente culturale promosso dalla eccezionale personalità di Mkhit'ar Gosh. Il carattere di questa architettura, testimonia l'esistenza di una scuola d'arte locale, fondata probabilmente dall'architetto Mkhit'ar e dai suoi lapidici, proseguita in seguito da Zakios, da Gregorio, dai fratelli Khatchatur e Basilio e dallo scultore Pavghos, autore dei raffinatissimi *khatchkar* posti ai lati dell'ingresso di S. Gregorio l'Illuminatore. I sistemi chiusi dei modelli architettonici del tipo «sala cupolata» e *zamatoun* portano indubbiamente ad un certo irrigidimento della configurazione spaziale, ma esso viene superato dal continuo arricchimento di particolari architettonici, decorativi e strutturali, e dall'impianto planimetrico generale.

La piccolissima cappella di S. Giorgio, situata sulle pendici opposte della valle in cui si trova il monastero, costruita nel 1254 dal *varpet* Khatchatur e Basilio, è di forma quadrata, absidata all'interno con due locali laterali adiacenti all'abside, sormontata da un tamburo cilindrico e dalla cupola coperta da un cuspidone conica.

Ad oriente della cappella di S. Giorgio e sopra un'altura si trova la cappella funeraria di Mkhit'ar Gosh. Presso la parete sud è collocato un *khatchkar*, un secondo è presso la cappella dello Spirito Santo. Numerosi altri sono sparsi lungo i margini dei sentieri boscosi che conducono al monastero: testimonianza di una profonda devozione e di un amoroso attaccamento al luogo sacro.

Il villaggio che sorge nei pressi del monastero (oggi porta il nome di Gosh), insieme ad altri insediamenti rurali dislocati nelle vicinanze, faceva parte del sistema economico-amministrativo soggetto al monastero il quale, a sua volta, con i suoi edifici minori, occupava in parte il territorio del villaggio.

Cenni storici sul monachesimo in Armenia An historical outline of monasticism in Armenia

a cura di / by
Herman Vahramian

2. Ancora il monastero nel suo ambiente naturale.
The monastery in its natural environment.

A partire dal IV secolo d.C. in Armenia si vennero cristallizzando tre forme di monachesimo: una improntata all'esempio anacoretico, una cenobitica e una « apostolica » a diretto servizio dei vescovi.

San Gregorio l'Illuminatore, evangelizzatore ufficiale del Paese, dopo avere introdotto la gerarchia ecclesiastica in Armenia (IV sec.), si occupò di ristabilire il culto nei luoghi in cui, precedentemente alla sua predicazione, era stato praticato. Nei luoghi di culto pagani un tempo sacri, oppure in quelli in cui era stato compiuto il martirio di missionari, da cui la denominazione di *martyrium*, iniziarono a stabilirsi i primi anacoreti: ad essi si deve la fondazione dei primi eremitaggi (Anapat). La tradizione vuole che questi primi luoghi « privilegiati » di raduno dei monaci vegetariani (Khotadjharak), siano stati scelti da S. Kint (IV sec.) per condurvi una vita in solitudine e silenzio totale, un silenzio per favorire la contemplazione dei misteri trascendenti.

Nella diffusione del monachesimo anacoreta vero e proprio in Armenia si possono distinguere tre direttrici ben definite. Due risalgono a S. Gregorio l'Illuminatore, che, attribuendo una grande importanza alla vita eremitica, convocò i monaci anacoreti Antonio e Gromites, provenienti dalla città di Cesarea in Cappadocia, e si collegò con vari altri monaci di Alessandria (IV sec.); la terza ebbe origine in Grecia da cui vengono i diplomatici missionari Oskiank, che troveranno poi il martirio in Armenia.

L'impulso decisivo allo sviluppo del monachesimo viene dato dal Concilio di Ashtishat del 354 d.C. che redige una serie di canoni e regole per i monaci ed incarica S. Nersete Katholicos (morto nel 373) di fondare un certo numero di monasteri nelle regioni armene (secondo le notizie storiche pervenute, non risulta che San Gregorio abbia fondato alcun monastero in Armenia; tale merito deve, piuttosto, essere ascritto a S. Antonio 230-336). Il più importante fattore della propagazione e della diffusione del monachesimo rimane, comunque, S. Kint, « igumene » della provinciadi Taron, collaboratore di S. Nersete. Un altro collaboratore di S. Nersete, S. Epifanio (seconda metà del IV sec.), riesce a raccogliere attorno a sé circa 500 monaci.

Il merito del Concilio di Ashtishat non consiste solo nell'aver dato le prime regolamentazioni alla vita monastica, ma soprattutto nella creazione della via cenobitica del monachesimo e nella istituzione, all'interno di questo fenomeno, di opere assistenziali e di servizio destinate alla comunità esterna (ospizi, ospedali, case di cura e riposo, ricoveri per viaggiatori, scuole, ecc.). In tal modo la Chiesa riesce a consolidare la sua fisionomia e ad influire anche attivamente nella vita sociale del Paese, opponendo una forza d'urto in grado di arginare gli attacchi che le vengono portati dai focolai di paganesimo ancora accesi e attivi nel territorio.

Beginning in the 4th cent. a.d., three forms of monasticism crystallized in Armenia: one following the anchorite example, a cenobitic one, and an « apostolic » one directly serving the bishop. After introducing the ecclesiastical hierarchy into Armenia, Saint Gregory the Illuminator, the country's official evangelizer, devoted himself to restoring the faith to places where it had been practiced prior to his preaching. The first anchorites established themselves in places of pagan worship that had formerly been holy, or in *martyrium*, the sites where missionaries were martyred, and there founded the first hermitages (Anapat). Tradition holds that Saint Kint (second half of the 4th cent.) chose these early « privileged » gathering places for monks (who were also vegetarians, Khotadjharak) to pass his life in solitude and total silence while contemplating the transcendent mysteries. As true anchoritic monasticism spread throughout Armenia, three distinct schools of thought became distinguishable, two of which date back to Saint Gregory the Illuminator, who attributing great importance to the anchoritic way of life, summoned the anchorite monks Anthony and Gromites from Caesarea in Cappadocia, and joined with other monks from Alexandria (4th cent.). The third school originated in Greece as did the Oskiank diplomat missionaries who were martyred in Armenia.

The decisive impetus to the development of Armenian monasticism was given in 354 a.d. by the Council of Ashtishat which drew up a series of canons and regulations for Armenian monks. Its merit, however, was not only in regulating monastic life, but also in particular, in creating the cenobitic way of monasticism, and in founding welfare and service organizations destined for the outside community such as charitable institutions, hospitals, nursing and rest homes, shelters for travellers, schools, etc. The Church was thus able to strengthen its image and actively influence the country's social life, and at the same time oppose, with a force capable of stemming them, attacks against it by still active centers of paganism in the land. The Council also appointed Saint Nerses (died 373), Katholicos of the Armenians, to found a certain number of monasteries in Armenia. One of this collaborators, Saint Epiphanius (second half of the 4th cent.) succeeded in gathering around him approximately 500 monks. Another collaborator, the most important promoter of propagating monasticism, was Saint Kint, « igumene » of the province of Taron. According to historical notes however, there is no evidence that Saint Gregory actually founded any monasteries in Armenia: credit for this goes to Saint Anthony (230-336).

L'impulso intellettuale al monachesimo cenobitico viene fornito da Eustachio di Sebaste (IV sec.) e, in seguito e soprattutto, da S. Basilio di Cappadocia (IV sec.). Saranno le regole e le costituzioni di quest'ultimo ad essere confermate nei secoli successivi, nonostante che ad esse si trovino spesso mescolati dettami e usi derivati dalla tradizione pagana; si venne così a formare un testo unico che rimarrà fondamentalmente invariato, seppure con parziali modifiche e aggiunte apportate da vari teologi quali Mkhit'ar Gosh (XII sec.), Katholikos Davide, i vardapet Sergio e Kirakos (sec. XII-XIII), Simeone di Ayri'an (XV sec.), Smbat Conestabile, ecc.

Il monachesimo di tipo anacoretico resta comunque la corrente più dominante, agli albori della cristianità, sull'intero territorio: è il monacco-vegetariano-eremita a rappresentare il simbolo a cui si rivolge la nuova società, a porre il fondamento di un nuovo modo di essere e di pensare. La mentalità che finalmente essi hanno via via elaborato verrà poi cristallizzata nelle epoche successive secondo i canoni e le regole in uso presso i monaci cenobiti (castità, verginità, preghiera, dedizione all'ascesi e al lavoro manuale, povertà, nonché culto della scienza, della tecnica e della cultura). Il Katholikos Davide stabilisce che i monaci cenobiti dovranno anche astenersi dall'uso della carne e del vino.

Con il passare dei secoli, viene data una nuova spinta alla via cenobitica del monachesimo, mentre la via anacoretica viene considerata un traguardo, idealmente superiore, accessibile dopo un lungo tirocinio cenobitico. Gli anacoreti, pertanto, secondo i canoni stabiliti, costruiscono gli eremi nelle vicinanze dei monasteri. Gli anacoreti verranno in seguito sollevati dalla facoltà della cura d'anime, come i monaci idiorritmi che appariranno sulla scena spirituale del Paese nei secoli seguenti, poco più che tollerati dalla Chiesa. Non mancarono anche aperti scontri con il clero secolare e tuttavia gli anacoreti contribuiranno non poco al progresso della mentalità e della sensibilità medievale.

I monaci cenobiti adotteranno una parte del primitivo rigore anacoretico e, oltre all'obbligo dell'orazione, della verginità e castità, del lavoro manuale, della dedizione all'ascesi e alla cultura, stabiliranno poi i nuovi principi comunitari riguardanti il tetto, il vitto, la clausura, l'abito, la stabilità e la promozione al sacerdozio, regole che, dopo il IV sec., contribuiranno alla formazione del clero cenobitico; quest'ultimo, a sua volta, costituirà la classe degli ieromonaci, che riconosceranno il vardapet (maestro, predicatore-missionario, giudice, penitenziere) come loro massimo esponente. Legato ad un monastero ed a una diocesi, il monaco cenobita è canonicamente idoneo a tutte le dignità e, se promosso alla dignità episcopale, rimane tenuto al rispetto degli obblighi monastici essenziali, pur occupandosi dell'esercizio del *Magisterium ecclesiasticum*, della predicazione, dell'insegnamento, degli studi sacri e dell'esercizio pastorale promosso dalla Diocesi.

Nel monachesimo armeno non esistono Ordini Monastici distinti come in Occidente, ma invece confederazioni monastiche in cui l'attività specifica dell'uno completa quella dell'altro; ciò si verifica specialmente nei monasteri femminili, numerosi ed altrettanto importanti di quelli maschili, nei quali vengono accettate le vergini e le vedove, ma che, in successivi periodi, si ridurranno di numero e verranno collegati a quelli maschili così da formare una rete di monasteri in grado di coprire l'intera regione. A capo della confederazione è un monastero più grande (*Mayrakaghak* = la Capitale = Metropolis Sanctorum). Le strutture di ogni monastero vengono messe al servizio delle comunità laiche. I conventi vengono quasi sempre eretti in luoghi isolati, privilegiati dal punto di vista naturale e adatti al raccoglimento spirituale, divenendo immediatamente un polo di attrazione per le masse; così viene attuandosi un interscambio culturale, economico e commerciale tra intere popolazioni, peraltro rurali, e il convento.

Una finalità votiva, un appoggio economico consistente, una volontà spirituale, un luogo « privilegiato » fornito di poteri da coltivarsi dagli stessi monaci e da manodopera reperibile nell'area circostante, sono condizioni sufficienti per erigere un monastero adibito a seminario, una scuola per la gioventù laica, un centro di cultura, un ospedale, un rifugio per malati gravi come i lebbrosi, un ospizio o qualsiasi altro servizio sociale secondo le necessità.

A partire dal IX secolo, soprattutto con la ripresa dell'economia rurale, il miglioramento della produzione agricola, il rinnovamento del commercio nazionale e internazionale e con l'incremento dell'edilizia, in una società in aspettativa della fine del mondo, il monastero diventa il « focolare » delle campagne e il polo d'attrazione di numerose comunità anche cittadine, un centro di vita sociale, in dialogo perenne con le varie componenti della società di cui elabora e riforma la mentalità e la sensibilità in occasione dei frequenti incontri liturgici ed assemblee.

Tutto il popolo contribuisce a dotare il monastero di strutture capaci di raccogliere al momento opportuno, all'interno delle sue poderose mura di cinta, lo sviluppo culturale e spirituale dell'intera nazione. Il fondatore, un feudatario o un principe, talvolta un ricco borghese, si assume l'onere di erigere i monumenti necessari. Egli si ritiene inoltre tenuto a provvedere non solo alle eventuali grosse spese per il ripristino del complesso (necessario dopo una devastazione dovuta ad eventi bellici o terremoti, assai frequenti nel territorio) o per una ristrutturazione in seguito a sostanziali mutamenti delle esigenze del monastero, ma anche a quelle relative alla dotazione di terre e poteri indispensabili alla sopravvivenza dei monaci. In cambio otterrà alcuni diritti o beni spirituali, quali funzioni e messe perpetue *ad memoriam*, oppure il diritto di qualche ingerenza negli affari interni del monastero o nella nomina dell'abate, od il diritto di sepoltura all'interno del monastero. Con lo sviluppo dell'edilizia (dopo il IX sec.), ogni comunità cristiana di monaci costruisce un monastero,

Eustathio de Sebastia (4th cent.) and later Saint Basil of Cappadocia (4th cent.) gave monastic impulse to cenobitic monasticism; the latter's regulations in fact were the ones to be confirmed through the centuries, and in spite of the fact that dictates and customs deriving from pagan tradition were often included, these regulations formed a single text that remained substantially unchanged. Partial modifications and appendages were added by various theologians (however, and Kirakos (12th cent.), Katholikos Davide, Simeon of Ayrian (15th cent.), Smbat Conestable, etc.

The anchoritic way of monasticism remained the most dominant type throughout the country from the dawning of Christianity onward; the monastic-vegetarian-hermit, to which the new society turned as its symbol, supplied the foundation for a different way of thinking and being. This mentality was crystallized in later ages into the canons and regulations followed by the cenobite monks (chastity, virginity, prayer, dedication to mystical practices and manual labor, poverty, veneration of science, technology and culture). Katholikos Davide decreed that they were also to abstain from eating meat and drinking wine. As centuries passed, new emphasis was given the cenobitic way of monasticism, whereas the anchoritic way was considered an ideally superior goal accessible only after a long novitiate as a cenobite. In accordance with the canons, the anchorites constructed their hermitages in the vicinity of monasteries. At a later date they were released from the faculty of spiritually caring for souls as were the idiorhythmic monks who appeared on the country's spiritual scene in the following centuries and who were barely tolerated by the Church. There were open clashes with the secular clergy, but in spite of this, the anchorites contributed greatly to the progress of medieval mentality and sensibility. Cenobite monks adapted a part of the primitive anchorite strictness, and besides the obligation of prayer, virginity, chastity, manual labor, dedication to mystical practices and culture, they established new community regulations on food, lodging, seclusion, dress, stability, and the promotion to priesthood.

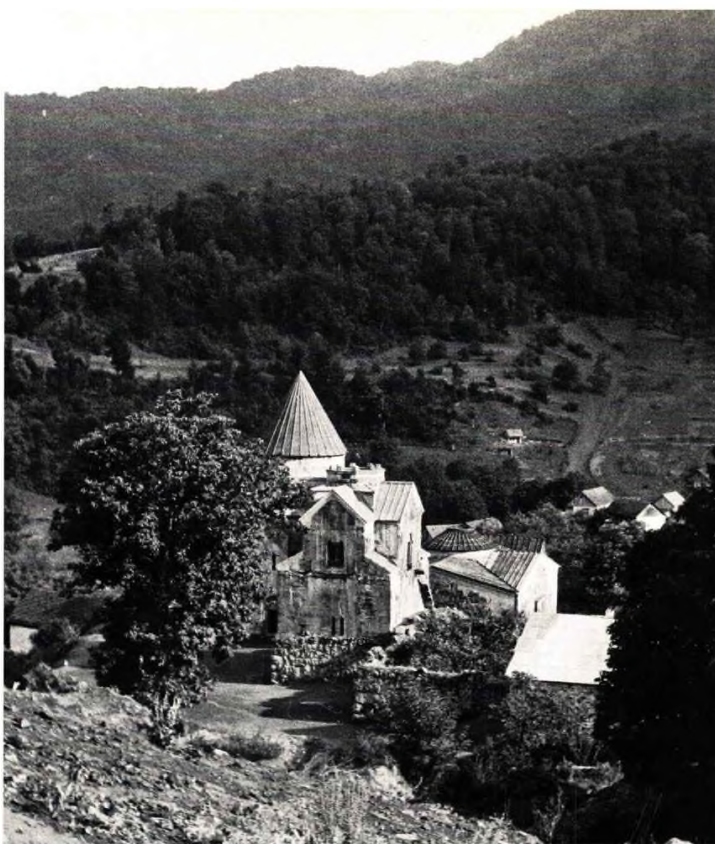
After the 4th cent., these regulations contributed to forming the cenobitic clergy, who in turn constituted the class of ieromonks that recognized the « vardapet » (master, preacher, missionary, judge, penitentiary) as their maximum exponent. As far as canon law was concerned a cenobite monk, bound to a monastery and a diocese, was obliged to all ranks, and if promoted to episcopacy, had to respect monastic regulations, in addition to exercising the Magisterium ecclesiasticum, preaching, teaching, studying scripture and carrying out pastoral duties fostered by the Diocese. In Armenian monasticism there were no Monastic Orders as in the West, the rather monastic confederations in which the spiritual activity of one completed that of the other. This was especially true of convents which took in virgins and widows. Originally numerous and just as important as the monasteries, these convents were later reduced in number and became a part of the monasteries themselves, thus forming a network capable of covering the entire country. Heading each confederation was a laic monastery (*Mayrakaghak* = the capital = Metropolis Sanctorum), and its structures as well as those of the monasteries under it, were placed at the service of the lay community. The monasteries, built in isolated spots suited for spiritual recollection, and favored by nature, acted as poles of attraction for the masses, so that cultural, economic and commercial exchanges between the rural population and the monastery were established.

Sufficient conditions for building a monastery to be used as a seminary, or a school for lay youth, a center of culture, a hospital, a shelter for the seriously ill (lepers for instance), a charitable institution or any other social service, according to the needs of the times were a votive purpose, substantial economic backing, spiritual will, and a « favored » location complete with farm land that the monks themselves and labor from the surrounding countryside could cultivate.

From the 9th cent. onwards, particularly with the recovery of rural economy, the improvement of agricultural production, the renewal of national and international trade, and the increase in building, monasteries became the « hearth » of the rural areas, and a center of attraction for the numerous communities in a society that was awaiting the end of the world. The monastery was the center of social life, and it permitted a continuous dialog between the various components of society, and reformed and elaborated its mentality and sensitivity during the frequent liturgical encounters. The entire population helped endow the monastery with the structures needed for gathering the entire nation's cultural and spiritual development within its mighty walls. The founder, either a feudal lord or prince, or a rich citizen, or a nobleman, or a person, assumed the honor of erecting the required monuments, and considered himself obliged to provide for large expenditures to repair the monastery after devastation because of war or the rather frequent earthquakes or to restructure it following substantial changes in its exigencies, and to provide for the founder the land needed for the monks' survival in exchange for the founder obtained perpetual *ad memoriam* Masses and services, the right to participate in the monastery's internal affairs or in the nomination of the abbot, or the right to be buried inside the monastery.

3. Il monastero visto da nord.
The monastery seen from the north.

With the development of building (after the 9th cent.), each Christian community of monks and lay people constructed a monastery, a church or a sanctuary with the hopes of building more sumptuous monuments than those of other communities. Most monasteries, hermitages, cathedrals and chapels in the towns and villages, consecrated to a wide variety of saints, many of them exclusively local ones, were either rebuilt, replaced or enlarged. Almost at once however structural regulations were fixed for monasteries, and detailed building plans specified the necessary minimum conditions for the choice of the building site, its geographical position, its location in the province and region and in relation to the road network, as well as for the arrangement of the various component parts of the monastery. Generally speaking they consisted of the main church (Kathoghiké) with its altars and chapels adjacent to and completely surrounded by the monks' cells that were to be small, dark and devoid of any furnishings whatsoever. To this main building were attached a refectory where meals were eaten in complete silence broken only by the reading of Scripture; a « gavit » or room set aside for meetings; a « zamatoun » or cemetery as canon regulations prohibited burial in the church; a library (Matenadaran) with a writing room; the university; the conservatory; various artisan workshops and the treasuries. A network of enclosure walls contained service rooms that were connected to another architectural complex (Drsi-Toun) located outside the walls and occupied by the monastery and novitiate administration offices or the school, open to lay people as well. These schools moulded medieval mentality, thought and behavior in contrast to that of Manichaean. They also formed the morals, virtues, vices, sensitivity, methods of intellectual speculation and mental processes. In brief, the body and soul not only of the monks but also of the élite class.

una chiesa, un santuario, desiderando edificare monumenti più sontuosi di quelli eretti da altre comunità. Quasi tutti i monasteri, gli eremi, le cattedrali, le chiese, le numerose chiesette e cappelle di cittadine e villaggi vengono ricostruiti, sostituiti, ampliati, ingigantiti e consacrati a una grande varietà di santi, molti a veste esclusivamente locale. Quasi subito, però, vengono stabilite regole strutturali fisse per i monasteri e piani edilizi dettagliati che saranno rispettati per interi secoli: si precisano, cioè, le condizioni necessarie e sufficienti riguardo alla scelta del luogo, della posizione geografica, del collocamento nella provincia, e nella regione, nonché l'ubicazione rispetto alla rete stradale e l'ordinamento distributivo interno dei vari organismi costituenti il monastero.

In linea generale, ogni monastero comprende il tempio principale (Kathoghiké) dotato di vari altari, tempio e cappelle adiacenti e interamente circondato dalle celle monastiche che devono essere piccole, buie e prive di arredamento di qualsiasi genere. A questo complesso principale sono inoltre annessi: un refettorio, dove vengono consumati i pasti, in un totale silenzio scandito dalla lettura dei testi sacri; un *gavit*, ambiente riservato ad assemblee di vario genere; uno *zamatoun*, complesso cimiteriale (essendo proibita dalle regole canoniche la sepoltura nella chiesa); una biblioteca (Matenadaran) con annesso laboratorio per scrittura; l'università; il conservatorio; vari laboratori artigianali; magazzini; tesorerie; e un sistema di mura entro cui si dispongono vari ambienti di servizio.

Questi ultimi sono collegati ad un altro complesso architettonico (Drsi-Toun), situato fuori le mura, abitualmente sede dell'amministrazione del convento e del noviziato oppure della scuola, aperta anche ai laici. Queste scuole forgeranno la mentalità medievale, il pensiero e il comportamento di tipo manicheo, la vita morale, le virtù, la sensibilità, i metodi di speculazione intellettuale, i meccanismi mentali; in una parola, l'anima e il corpo non solo dei monaci ma dell'élite sociale.

Breve cronologia storica

a cura di
Armen Zarian

1188 / Nella regione storica di Artsakh, in quella parte della vallata di Aghstev denominata Tandzout, Mkhitâr Gosh, detto « hiousn » (carpentiere), con il consenso del principe Ivanê Zakarian, fonda, nei pressi del villaggio di Gosh, il monastero di G(h)etik costruendo la chiesa (in legno) dedicata a S. Gregorio l'illuminatore.

1191-1195 / Mkhitâr costruisce la chiesa principale del nuovo monastero di Nor-G(h)etik, in sostituzione di quella costruita in legno e distrutta dal terremoto. La costruzione della chiesa di S. Astvatzatin è ricordata da un'iscrizione incisa sulla parete nord della chiesa e da una seconda fatta incidere dallo stesso Mkhitâr all'interno. Partecipano alle spese il principe Artzrouni Kour, i figli Davide e Saghoun, il principe Khatcheni Vakhtang ed i fratelli Gregorio, Grigoris, Nkianan e Vasak. La tenda dell'altare viene preparata dalla figlia del principe Kour. La chiesa di S. Astvatzatin viene consacrata alla presenza del vescovo Giovanni del monastero di Haghat.

11...-1193 / Durante il regno di Leone II, re della Cilicia, Gregorio Tgha (1133-1193) viene eletto a Hromkîa (Cilicia) « Katholîcôs » degli armeni; anche il suo predecessore Nerses Shnorhali (1107-1133), anch'egli appartiene al nobile casato dei Pahlavouni. Uomo politico, umanista e poeta insigne, favorisce scienziati e studiosi come Mkhitâr di Her, e Samuel di Ani. Commissiona a Mkhitâr Gosh la raccolta delle leggi armenie e questi, terminata l'opera, gli invia una copia del suo codice civile e penale. Questo codice, successivamente rielaborato da Smbat Sparapet, viene adottato in Cilicia nel 1265. Su ordine di Sigismondo il Grande, re di Polonia, il codice verrà tradotto in latino ed applicato per gli armeni residenti in Polonia; nel XVIII sec., tradotto in georgiano su richiesta di Vakhtang VI, avrà in Georgia valore di legge; fino al 1860, inoltre il codice di Mkhitâr Gosh rimarrà in vigore nella legislazione zarista.

1191-1212 / Abate del convento è Vardan Vardapet.

1195-1200 / Mkhitâr Gosh, con il consenso dei principi Zakârê ed Ivanê, per sistemare i contadini colpiti dal terremoto (che aveva distrutto tra l'altro, come abbia già detto, l'antico monastero di G(h)etik), fonda nella valle Tandzout e nel territorio che si estende fino al fiume Tharsa i villaggi di Urelanj, Tzrkadzor ed Avsha, integrandoli nel sistema amministrativo del monastero di Nor-G(h)etik.

1197 / Lo storico Kirakos di Gandzak ricorda la costruzione dello « zamatoun » sull'archivolto nord dello stesso si legge: « Io, Mkhitâr « hiousn », monaco e servitore di questa chiesa, da giovane e fino alla mia vecchiaia ho costruito chiesa ». L'iscrizione ricorda inoltre l'adozione come figlio del suo allievo Giovanni, che collaborò poi alla costruzione degli edifici più importanti del complesso. Mkhitâr Gosh compila il « Breve commento al Testo di Eremia ». Il manoscritto, rilegato con lo « Hishatakaran » (colofone) dello stesso autore, è conservato al Matenadaran (biblioteca nazionale) di Erevan e porta il n. 2608.

1206-1208 / Kirakos di Gandzak, ancora ragazzo, entra come scolaro al monastero di Nor-G(h)etik; a 17 anni termina gli studi e si reca a perfezionarsi presso lo storico Vanakan « vardapet », che come lui aveva studiato nello stesso monastero.

1206-1213 / Mkhitâr « hiousn » costruisce il piano terra della biblioteca e completa gli altri piani con strutture di legno. Vardan Areveltiz (1200-1271), uomo di scienza e filosofo, autore di un « Ashkharhatsouyts » (Mappamondo), della « Storia Universale », di commentari, traduzioni e opere spirituali, studia a Nor-G(h)etik sotto la guida di Mkhitâr Gosh, per poi completare gli studi assieme a Kirakos di Gandzak nel convento di Khoranashat presso Vardan « vardapet ».

1208 / Sulla facciata sud della chiesa principale di S. Astvatzatin si trova un'iscrizione che ricorda come il principe Gregorio Tgha, « amministratore del grande Vakhtang », fece costruire la chiesa di S. Gregorio in qualità di « tomba del riposo ».

La costruzione di questa chiesa dedicata, secondo Kirakos di Gandzak, a S. Gregorio l'illuminatore è progettata da Mkhitâr Gosh, viene interrotta dall'invasione mongolica guidata da Gialaleddin, sultano di Khorasan.

1211 / L'abate Giovanni condona le tasse alle popolazioni dei villaggi appartenenti al monastero.

1212-1252 / Abate del convento è Martiros « vardapet ».

1213 / Muore Mkhitâr Gosh. Durante gli ultimi anni della sua vita egli aveva nominato Martiros « vardapet » abate della congregazione e aveva affidato per testamento al principe Ivanê la protezione del monastero. Aveva fatto costruire inoltre sulle pendici a nord del complesso una cappella tombale dove è tuttora sepolto.

Il monastero, detto fino al quel momento di Nor-G(h)etik, viene chiamato Goshavank (convento di Gosh) dall'abate Martiros, in onore del suo fondatore.

1216 / Donne Gohar dona un frutteto al convento.

1222 / Per ordine della principessa Vanen, figlia di Gialour Khaghbakian, viene ricopiato a Gosh un Vangelo, arricchito poi con miniature.

1235 / Kirakos di Gandzak e Vanakan « vardapet » vengono fatti prigionieri del generale tartaro Molar Nouin, tenuti in vita grazie alla loro conoscenza delle lingue orientali e nominati segretari-traduttori. Kirakos di Gandzak riesce a fuggire dalla prigione nel 1236, si rifugia al monastero di Gosh molto danneggiato dagli invasori mongoli e provvede alla sua ricostruzione con l'aiuto dei monaci.

Le truppe di Molar Nouin occupano la fortezza di Tavoush, saccheggiano chiese e conventi e s'impadroniscono di un prezioso Vangelo messo per un venditori sulla pubblica piazza. Recuperato il Vangelo con i mezzi raccolti tra la popolazione e le autorità armenie, esso viene dato in consegna a Vanakan « vardapet », che ricorderà l'episodio nella prefazione al manoscritto.

Nello stesso anno Dughata Nouin occupa la valle dell'Aghstev e le sue fortezze saccheggiando poi i monasteri tra cui anche quello di Gosh.

1239 / L'amaneune Giovanni manoscrive un libro per ordine di Kirakos Rabouni.

1240-1260 / Un terremoto colpisce il convento e causa notevoli danni.

1241 / I lavori di costruzione della chiesa di S. Gregorio, iniziati nel 1237 quando Martiros era ancora abate del monastero, e successivamente interrotti a causa dell'invasione del Louzim Salaheddin, vengono ripresi e portati a termine per interessamento del principe Gregorio Kapaletz.

1250 / Sommosa popolare contro la dominazione mongolica, guidata da Davit Zaretzi.

1251 / I « vardapet » Basilio e Khatchatur costruiscono presso il convento la piccola cappella dei SS. Apostoli.

1254 / Sulle pendici opposte e nella stessa valle del complesso di Gosh viene costruita la piccolissima cappella di S. Gregorio ad opera dei fratelli Khatchatur e Basilio.

1256-1334 / Dominazione mongolica e divisione dell'Armenia in due regioni (vilayets): la Grande Armenia e la Georgia (Gurdjistan); la valle dell'Aghstev faceva parte di quest'ultima.

1259-1261 / Seconda sommosa popolare contro la dominazione mongolica.

1260 / Abramo diventa abate del convento.

1263 / Viene eletto abate il « vardapet » Ghasab; a lui succedono Giovanni Armanetsi e Giuseppe.

1271 / Viene eletto abate il « vardapet » Sergio.

1272 / Si spenge a Gosh lo storico Kirakos di Gandzak, autore della « storia armena », da S. Terezi nel 1285. Il 12° capitolo del libro è dedicato alla storia di « Goshavank ». Un'iscrizione conservata nel monastero ricorda che Kirakos di Gandzak fece un lascito di 20 libri e finanziò la costruzione del coro della chiesa.

1273 / Mkhitâr « vardapet » manoscrive un'antologia storica (Havakhtzou).

1283 / Djar, figlio del commerciante Oumek, dona al convento il villaggio di Hovs, il cui valore commerciale si aggira sui 4.000 ducati.

1289 / Il principe Djar di Manazkert dona al convento vasti territori coltivabili.

1290-1300 / Il ricco commerciante Oumek, stabilitosi nella città di Tbilisi, compra da re Zakarian tutto il territorio di G(h)etik per 40.000 dinari.

1291 / Gli architetti Zakios e Gregorio costruiscono il piano superiore ed il lanternino della biblioteca; al secondo piano edificano due cappelle dedicate agli arcangeli Gabriele e Michele. I fratelli Dasakan e Karapet, ambedue monaci, contribuiscono all'opera.

Due « khatchkar », opera dello scultore Bavghos, vengono posti ai lati della chiesa di S. Gregorio l'illuminatore. Nello stesso anno Bavghos ed il fratello Giovanni preparano un altro « khatchkar » in memoria della madre e lo situano presso la cappella tombale di Mkhitâr Gosh.

1662 / In un manoscritto redatto nel villaggio di Papagian, nella provincia di Zakam, viene ricordato il convento di Gosh, il suo vescovo Taddeo e il « vardapet » Minato.

1684 / Gli abati del convento di Gosh, Minato Tzerouni e Davide Rabouni, vengono ricordati in un manoscritto (Djhashots) che reca questa data.

1896 / Il convento viene abbandonato.

1935 / Uno dei due « khatchkar » della chiesa di S. Gregorio l'illuminatore viene trasportato a Erevan, dove è esposto al Museo di Stato.

1937 / Iniziano i lavori di restauro a cura del Comitato per la Conservazione dei Monumenti dell'Armenia Sovietica.

1959-1961 / Ripresa e termine dei restauri su progetto di Y. Tamanian, N. Gasparian, con la collaborazione di K. Ghafadarian.

1188 / With the consent of Prince Zakarian, Mkhitar Gosh, called «hioun» (carpenter) founds the monastery of Nor-G(h)etik near the village of Gosh, which is located in the Tandozt part of the Aghstev valley in the historical region of Artsakh. There he builds the wooden church dedicated to Saint Gregory the Illuminator.

1191-96 / Mkhitar constructs Saint Astvatzatzin, the main church at the new monastery of Nor-G(h)etik to replace the wooden one destroyed in an earthquake. This fact is commemorated by one inscription carved on the north church wall, and by another Mkhitar himself had carved inside the church. Prince Artzroun Kour, his sons David and Sagoun, Prince Khatcheni Vakhtang and the brothers Gregory, Grigoris, Kniagan and Vasak contribute to the building expenses, whereas the altar curtain is prepared by Prince Kour's daughter. The church of Saint Astvatzatzin is consecrated in 1196 in the presence of Bishop John from the Haghat monastery.

1193-1193 / During the reign of Leon II, king of Cilicia, Gregory Tgha (1133-93) is elected «Katholikos» of the Armenians at Hromkla. As his predecessor, Nerses Shnorhali (1107-1173) he also belongs to the noble family of the Pahlavouni's. He is a politician, humanist and famous poet, and supports scientists and scholars such as Mkhitar of Her and Samuel of Ani. He commissions Mkhitar Gosh to make a collection of Armenian laws, and upon its completion is given a copy of this Penal and Civil Code which is later re-elaborated by Smbat Sparapet and adopted in 1265 in Cilicia. At the order of Sigismund the Great, King of Poland, the Code is translated into Latin and applied to Armenians residing in there. In the 18th century, at the request of Vakhthang VI, it is translated into Georgian and acquires the status of law in Georgia. Until 1869, the Code of M. Gosh remains in effect in legislation.

1191-1212 / Vardaan Vardapet is abbot of the monastery.

1196-1200 / With the consent of Princes Zakaré and Ivané, M. Gosh founds the villages of Urelandi, Tzrkadzor and Avsha in the Tandozt valley and the territory extending to the Tharsa River, to protect the peasants affected by the earthquake that destroyed among other things, the ancient monastery of G(h)etik, as previously mentioned. He integrates these villages into the administrative system of the Nor-G(h)etik Monastery.

1197 / The historian Kirakos of Gandzak commemorates the building of the «zamatou» - on its north archivolts are the words, «hioun», «hioun», monk and servant of this church, have built churches from youth to old age». The inscription further states that he adopted John, a pupil of his, as a son, and that John helped in constructing the monastery's most important buildings. Mkhitar Gosh completes his «Brief Comment on the Text of Eremia». The manuscript bound together with his «Hishatakaran», is preserved at the Matenadaran (National Library) of Erevan, under number 2606.

1206-1208 / Kirakos of Gandzak, still a young boy enters the Gosh monastery as a scholar. At the age of 17 he finishes his studies and goes to the historian «vardapet» Vanakan, who had also studied at the Nor-G(h)etik Monastery, to further his knowledge.

1206-1213 / Mkhitar «hioun» builds the ground floor of the library and completes the other stories with wooden structures. Vardaan Areveltzi (1200-1271), a scientist and philosopher as well as author of «Ashkharhatsouyts», a «World History», commentaries translations and spiritual works, studies at Nor-G(h)etik under the tutelage of Mkhitar Gosh. He completes his studies together with Kirakos of Gandzak in the Khoranashat monastery under «vardapet» Vardaan.

1208 / On the façade of the main church of Saint Astvatzatzin in an inscription stating that Prince Gregory Tgha «administrator» of the great Vakhtang had the church of Saint Gregory built as a «tomb of repose».

The construction of this church, dedicated according to Kirakos of Gandzak, to Saint Gregory the Illuminator, and planned by Mkhitar Gosh, is interrupted by the Mongol invasion led by Gialaledin, sultan of Khorasan.

1211 / John the abbot remits the taxes to the inhabitants of the villages belonging to the monastery.

1212-1252 / Abbot of the monastery is «vardapet» Martiros.

1213 / Mkhitar Gosh dies. During the last years of his life he «vardapet» Martiros abbot of the congregation and in his will entrusts Prince Ivané with protecting the monastery. On the hillside north of the monastery he has a funeral chapel built where he is still buried today. The monastery, known until that time as Nor-G(h)etik, is named Goshavank («Gosh monastery») by the death of Martiros in honor of its founder.

1216 / Lady Gohar donates an orchard to the monastery.

1232 / At the request of Princess Vanen, daughter of Giagiour

Khaghbakian, at Gosh a Gospel is recopied and illuminated with miniatures.

1235 / Kirakos of Gandzak and «vardapet» Vanakan are made prisoners by the Tartar general, Molar Nouin. They owe their lives to their knowledge of oriental languages, and become secretary-translators. Kirakos of Gandzak escapes from prison in 1236 and takes refuge in the Gosh monastery, severely damaged by the Mongol invaders, and with the help of the monks there, provides for its reconstruction.

The troops of Molar Nouin occupy the fortress of Tavoush, sack churches and monasteries and take possession of a precious Gospel which is put up for public sale. After being bought back with funds collected from the Armenian population and authorities, it is assigned to «vardapet» Vanakan who commemorates the event in the preface to the manuscript. In the same year Dughata Nouin occupies the Aghstev valley and its fortresses, and sacks the monasteries there, including the Gosh monastery.

1239 / The emanuensis John writes a book at the request of Kirakos Rabouni.

1240-1260 / An earthquake strikes the monastery causing considerable damage.

1241 / The construction of the church of Saint Gregory, (begun in 1237 when Martiros was still abbot of the monastery, and interrupted because of the invasion by Louzin Salaheddin) is resumed and brought to completion due to the interest of Prince Gregory Kapaletz.

1250 / There is a popular uprising led by David Tzaretzi against the Mongolian domination.

1251 / «Vardapet» Basil and Khatchatur build the small chapel of the Holy Apostles near the monastery.

1254 / The tiny chapel of Saint Gregory is built on the valley slopes opposite the Gosh monastery by the brothers Khatchatur and Basil.

1256-1334 / Armenia is dominated by the Mongols and divided into two regions (vilayets): Greater Armenia and Georgia (Gurjistan). The Aghstev valley is part of the latter.

1259-1261 / There is a second popular uprising against the Mongol domination.

1260 / Abraham becomes abbot of the monastery.

1263 / «Vardapet» Ghasab is elected abbot. He is succeeded by John Armanetsi and Joseph.

1271 / «Vardapet» Sergius is elected abbot.

1272 / The historian, Kirakos of Gandzak, author of «Armenian History from Saint Gregory the Illuminator to 1265», dies at Gosh. The 12th chapter of this book is dedicated to the history of «Goshavank». An inscription preserved in the monastery commemorates the fact that Kirakos of Gandzak made a bequest of 20 books and financed the construction of the church choir.

1273 / «Vardapet» Mkhitar writes an historical anthology (Havakatzou).

1283 / Djar, son of the merchant Oumek, gives the village of Hovs, (whose commercial value is worth about 4,000 ducats) to the monastery.

1289 / Prince Djar of Manazkert donates vast farmland to the monastery.

1290-1300 / Oumek, the wealthy merchant, who is settled in the city of Tbilisi, buys the entire territory of G(h)etik from King Zakarian for 40,000 dinars.

1291 / The architects, Zakios and Gregory, construct the upper story and lantern of the library. On the second story they erect two chapels dedicated to the Archangels Gabriel and Michael. The brothers Dasakan and Karapet, both monks, contribute to the works. Two «khatchkar» by the sculptor Bavghos are placed beside the church of Saint Gregory the Illuminator.

In the same year Bavghos and his brother John prepare another «khatchkar» in memory of their mother, and place it near the chapel tomb of Mkhitar Gosh.

1562 / In a manuscript written in the village of Papagian in the province of Zakam, the Gosh monastery, its bishop Thaddeus, and «vardapet» Minas are commemorated.

1694 / The abbots of the Gosh monastery, Minas Tzerouni and David Rabouni are commemorated in a manuscript (Djhashots) bearing this date.

1896 / The monastery is abandoned.

1935 / One of the two «khatchkar» of the church of Saint Gregory the Illuminator is taken to Erevan where it is exhibited at the State Museum.

1937 / Restoration work under the committee for the preservation of monuments in Soviet Armenia, is begun.

1959-1961 / The restoration of the monastery is resumed and terminated under the direction of Y. Tarnanian, H. Gasparian, and with the collaboration of K. Ghafarianian.

Brief chronological history

by Armen Zarian

Bibliografia / Bibliography

Le fonti storiche | Historical sources

AUTORI VARI., *Tsoutsak dzeragrats Mashtotsi anvan matenadaran*, (Elenco dei manoscritti della biblioteca nazionale Mashtots), vol. I, Erevan, 1965, pagg. 881, 1058, 1088, 1133.

HAKOBIAN V.A., *Manr zamanakagroutiounner ZG-Z(i)*, (Brevi cronologie storiche dei secc. XIII-XVIII), vol. II, Erevan, 1956, pag. 344.

KIRAKOS GANDZAKETSI., *Patmoutioun hayots*, (Storia degli armeni), Erevan, 1961, capp. XII-XVI, pag. 207-223.

KOSTANIANTS K., *Vimakan taregirk* (Corpus inscriptionum annuarum), S. Peterbourg, 1912, pagg. 124-125.

VARDAN VARDAPET., *Patmoutioun Tiyezerakan* (Storia universale), Mosca, 1861, Venezia, 1862, passim.

Geografia storica | Historical geography

HAKOBIAN T.K.H., *Hayastani patmakan ashkharhagroutioun* (La geografia storica dell'Armenia), Erevan, 1968, pag. 258.

Storia del convento | History of the monastery

DCHANPOLADIAN HR., *Mkhitar Gosh(i) yev Nor-G(h)etik vank(i)*, (Mkhitar Gosh e il convento di Nor-G(h)etik). In: Haykakan SSG Pet. Patmakan tangaran, Erevan, No. 1, 1948, pagg. 97-166.

HOVSEPIAN G., *Khaghbakian kam Prroshiank Hayots patmoutioun medch* (La dinastia Khaghbakian o Prroshiank nella storia armena), vol. I, Vagharshapat, 1935, pag. 9.

VOSKIAN H., *Artsakhi vanker(i)* (I conventi di Artsakh), Vienna, 1953, pagg. 179-201.

Guide | Guides

ELLARIAN I.B., *Aghstev hovti bnoutioun(i) yev patmakan houshardanner(i)* (Caratteristiche naturali e monumenti della Vallata di Aghstev), Erevan, 1968, pagg. 52-61.

PAPAZIAN M., *Hnoutiounk vanoreits hayots* (Album dei monumenti storici armeni), Erevan, 1898, scheda.

YEGHIAZARIAN H., *Sovetakan hayastani patmakan houshardanner(i)* (I monumenti storici dell'Armenia Sovietica), Erevan, 1947, scheda.

Dizionari, Enciclopedie | Dictionaries, encyclopedias

EPRIKIAN H., *Brashkharhik patkerazard bararan* (Dizionario enciclopedico dei luoghi), vol. I, Venezia, 1900, pagg. 486-489.

KHATCHATRIAN A., *Nor-Getik*, In: « Reallexikon zur Byzantinischen Kunst, Bd. I, Stuttgart, 1966, pagg. 320-324.

Cataloghi delle mostre | Exhibition catalogues

AUTORI VARI., *Architettura medievale armena*, Roma, 1968, pagg. 148-149.

AUTORI VARI., *Architettura armena dal IV al XVIII secolo*, Milano, 1968, Wien, 1969, Buenos Aires, 1970, Lisboa, 1973, Beyrouth, 1973, München, 1974, scheda.

Trattati generici di architettura armena | General features of Armenian architecture

HAROUTIOUNIAN V.M., SAFARIAN S.A., *Pamjatniki Armjanskovo zodčestva* (Monumenti dell'architettura armena), Mosca, 1957, pag. 60.

MNATSAKANIAN S.K.H., *Architektura Armjanskich pritvorov* (L'architettura dei portici armeni), Erevan, 1952, pag. 44.

MNATSAKANIAN S., STEPANIAN N., *Pamjatniki architektury Sovetskoy Armenii* (I monumenti architettonici della Repubblica armena Sovietica), Leningrad, 1971, pag. 60.

SARKISIAN G.A., VLASOV A.V., *Architektura Armenii* (L'architettura dell'Armenia). In: « Storia Universale dell'architettura », vol. III Leningrad-Mosca, 1966, pag. 270.

Manuali di architettura armena | Hand books of armenian architecture

JAKOBSON A.L., *Ožerk istorii zodčestvo Armenii, V-XVII vv.* (Saggio di storia dell'arte armena, sec. V-XVII), Mosca-Leningrad, 1950, pagg. 117-121.

TOKARSKIJ N.M., *Architektura armenii IV-XIV vv.* (Architettura armena nei secoli IV-XIV), Erevan, 1961, pag. 290.

THORAMANIAN T., *Niouter haykakan dchararapeutoutioun patmoutioun* (Materiali per lo studio della storia dell'architettura armena), vol. II, Erevan, 1948, pag. 126.

Saggi, descrizioni | Essays, descriptions

ALISHAN H. GH., *Teghagir hayots metzats* (Descrizione dell'Armenia), Venezia, 1855, pag. 83.

DCHALALYANTS., *Dchanaparhordoutioun i Metz Hayastan* (Viaggio in Armenia Maggiore), Tbilisi, vol. I, 1842, pagg. 136-145, vol. II, 1858, pagg. 357-360.

HAROUTIOUNIAN I., *Goshavank kam Nor-G(h)etik* (Il convento di Gosh o Nor-G(h)etik). In: « Azgagarakan Handes », No. X, Tbilisi, 1903, articolo monografico.

INDJIDJIAN H.G.H., *Storagroutioun hin Hayastaniats* (La descrizione dell'antica Armenia), Venezia, 1822, pagg. 357-360.

SAINT-MARTIN J., *Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie*, vol. II, Paris, 1818, pag. 414.

SHAKHATOUNIANTS H., *Storagroutioun Katoghikè Edchmiatzni yev hing gavarats Ayarat* (Descrizione del convento di Edchmiatzni e le cinque

regioni di Ayarat), vol. II, Edchmiatzni, 1842, pag. 367.

SPANDARIAN., *Goshavank o Nor-G(h)etik*, In: « Mshak », Tbilisi, 1911, No. 16, 17, 18.

Città, commercio, artigianato | City, commerce, handicraft

ARAKELIAN B., *Kaghakner(i) yev arhestner(i) Hayastanoun IX-XIII dd.* (Le città e le professioni nell'Armenia nei secoli IX-XIII), vol. I, Erevan, 1958, pagg. 202-203.

Architetti, maestri costruttori, operai | Architects, master constructors, workers

BARKHOUDARIAN S., *Midchnadarian hay dchar-tarapetner yev kargordz varpetner* (Gli architetti e maestri lapidici nell'Armenia medievale), Erevan, 1963, pagg. 43-46, 93.

VAHRAMIAN H., *Architetti e maestri costruttori nell'Armenia medievale*, In: « Architettura medievale armena », Roma, 1968, pagg. 35-39.

I khatchkar | The khatchkars

AZARIAN L., MANOUKIAN A., *Khatchkar*, « Documenti di Architettura armena », No. 2, Milano, 1969, pag. 6.

STEPANIAN N., TCHAKMATCHIAN A., *L'Art décoratif de l'Arménie Médiévale*, Leningrad, 1971, pag. 41, foto 79.

Monachesimo, storia del monachesimo | Monasticism, History of monasticism

AGHAVNOUNI M., *Yerousaghem hayots hin vanker(i) yev yekheghetsner(i)* (Antichi monasteri armeni e chiese della Terra Santa), Gerusalemme, 1931 (monografia).

ALISHAN H.G.H., *Hayapoutoum* (Armeniaci), Venezia, 1901, monografia.

AMADOUNI G., *Fonti, Disciplina armena*, Fasc. VII, Vaticano, 1932, monografia.

AMADOUNI G., *Fonti, Disciplina armena*, Fasc. XII, Venezia, 1940, monografia.

HATZOUNI V., *I monasteri delle Vergini in Armenia*, In: « Bazmavap », Venezia, 1923, monografia.

HATZOUNI V., *Hayots hin tarazner(i)* (La storia dell'antico costume armeno), Venezia, 1924, monografia.

KOSTANIANTS K., *Hayots vanker(i)* (I conventi armeni), Mosca, 1886, pagg. 1-96.

MECE'RIAN J., *Histoire et institutions de l'église arménienne*, Beyrouth, 1965, monografia.

SHERENTS G., *Srbavayrer* (I santuari - Topografia delle regioni di Vaspourakan-Van), Tiflis, 1902, pag. 1-161.

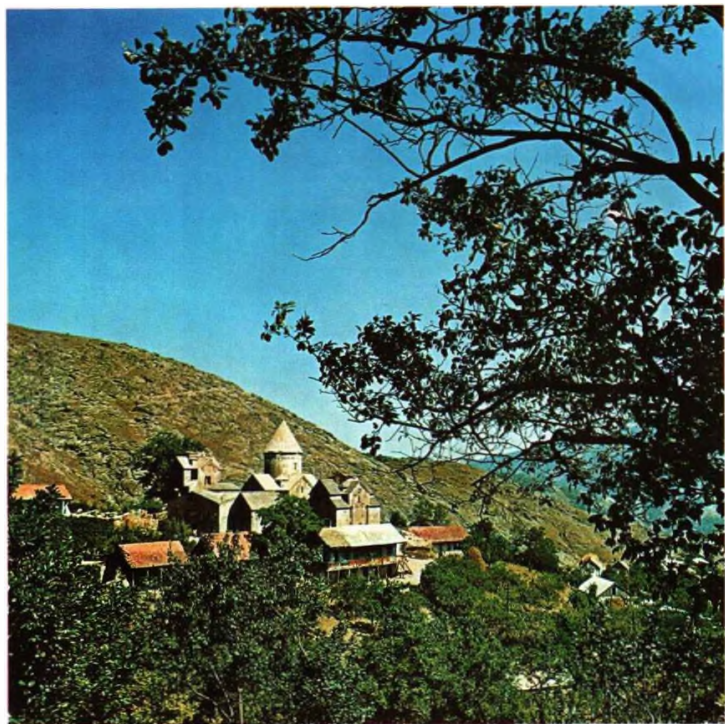
SMBATIANTS M., *Teghagroutioun i vans S. Hovhannes Yerrndjak* (Descrizione del monastero di S. Giovanni Precursore di Yerrndjak), Tiflis, 1904, monografia.

TOPGIAN H.H., *Die Anfänge des arm. Mönchtums mit Quellenkritik*, In: « Zeitschr. für Kirchengeschichte », vol. 25, n. 1, pag. 32.

4. Il monastero visto da nord-est / The monastery seen from the north-east.

5/6. Veduta generale del complesso monastico da sud-ovest e scorcio della cupola della chiesa di S. Astvatzatzin.
Overall view of the monastery from south-east with the detail of the dome of the S. Astvatzatzin church.

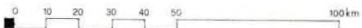

Principali centri culturali armeni nel medioevo

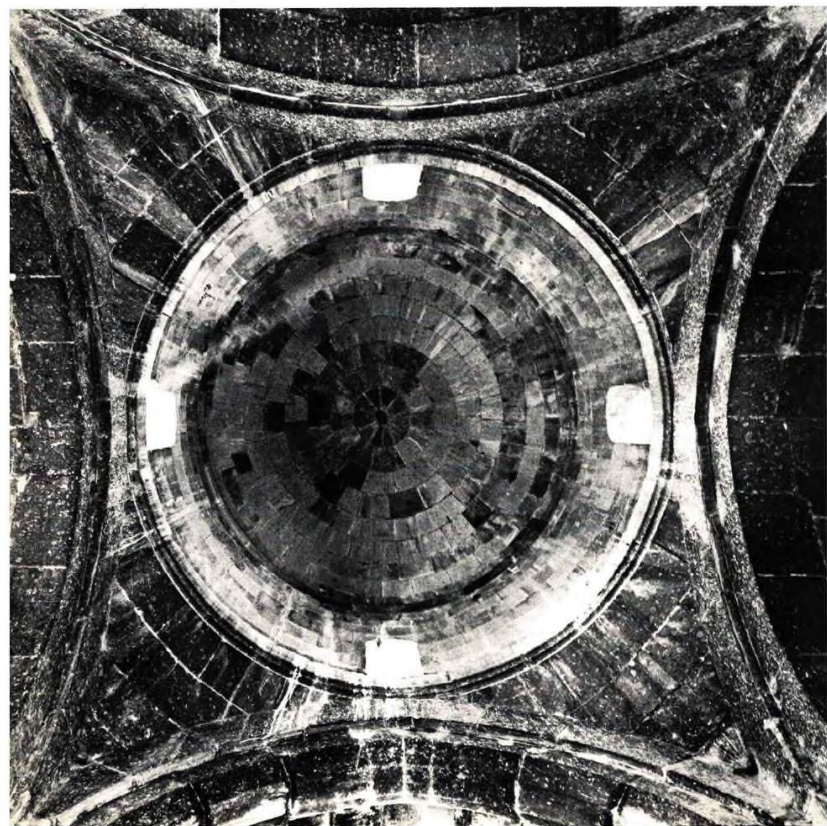
Most important cultural centres of Medieval Armenia

- università, scuole superiori
universities, high schools
- scuole secondarie
secondary schools
- biblioteche (*matenadaran*)
libraries (*matenadaran*)
- ▲ scuole, biblioteche e centri di compilazione
dei manoscritti
schools, libraries and manuscript production centres
- ▾ biblioteche (*matenadaran*) e centri di compilazione dei
manoscritti di primaria importanza
libraries (*matenadaran*) and first class manuscript
production centres
- ▼ diversi tipi di scuole
different type schools

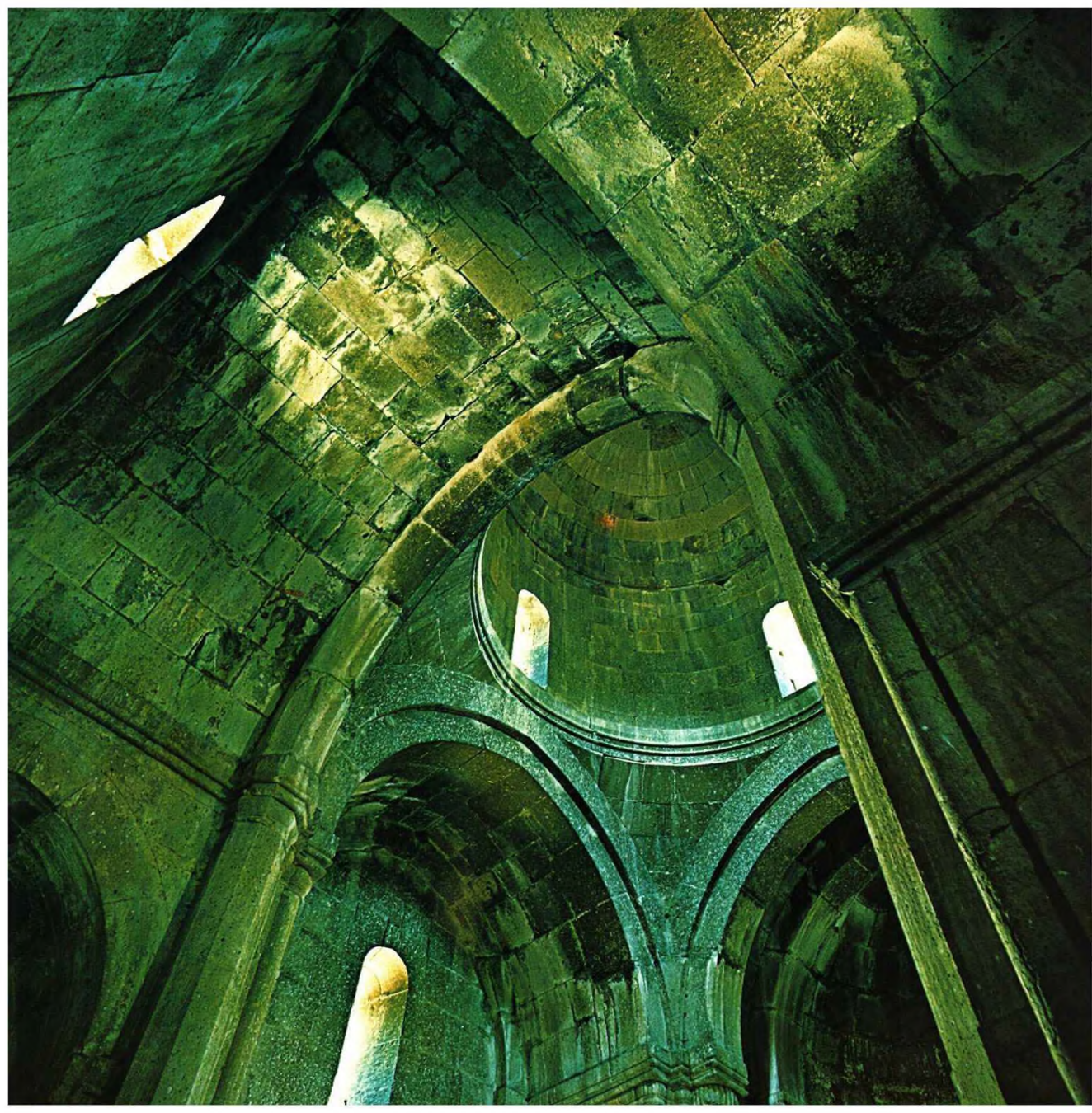

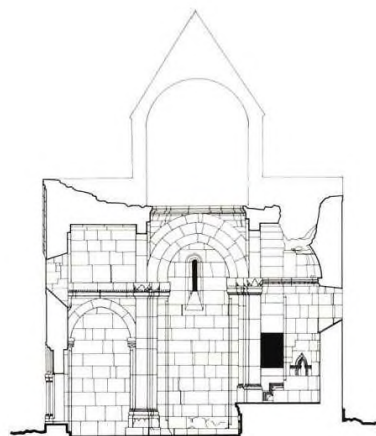

7/8. Chiesa di S. Astvatzatzin. La cupola e scorcio dell'interno.
The church of S. Astvatzatzin. Partial views from interior and the dome.

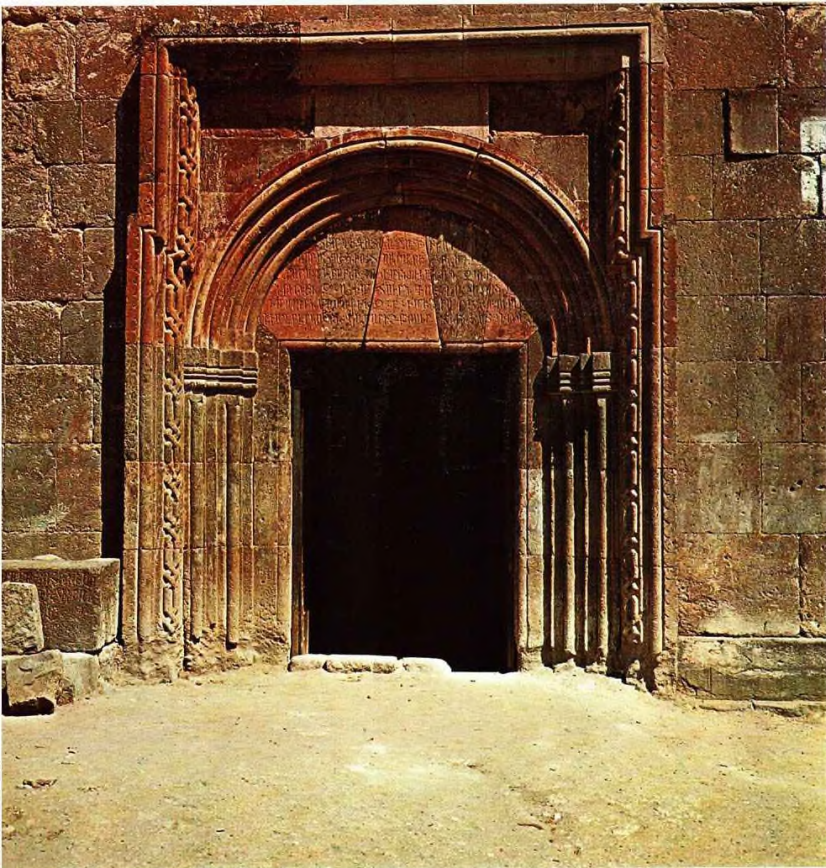
Sezione longitudinale / Longitudinal section

9/10. Chiesa di S. Gregorio. L'interno e i due *khatchkar* collocati all'ingresso della chiesa
Church of Saint Gregory. Interior view and the two *khatchkars* placed at the church entrance.

11. Ingresso dello *zamatoun* / Entrance to the *zamatoun*.

12. Veduta occidentale del monastero, lo *zamatoun* e la biblioteca / Western side of the monastery, the *zamatoun* and the library.

Zamatoun e biblioteca, sezione f-f
Zamatoun and library, f-f section

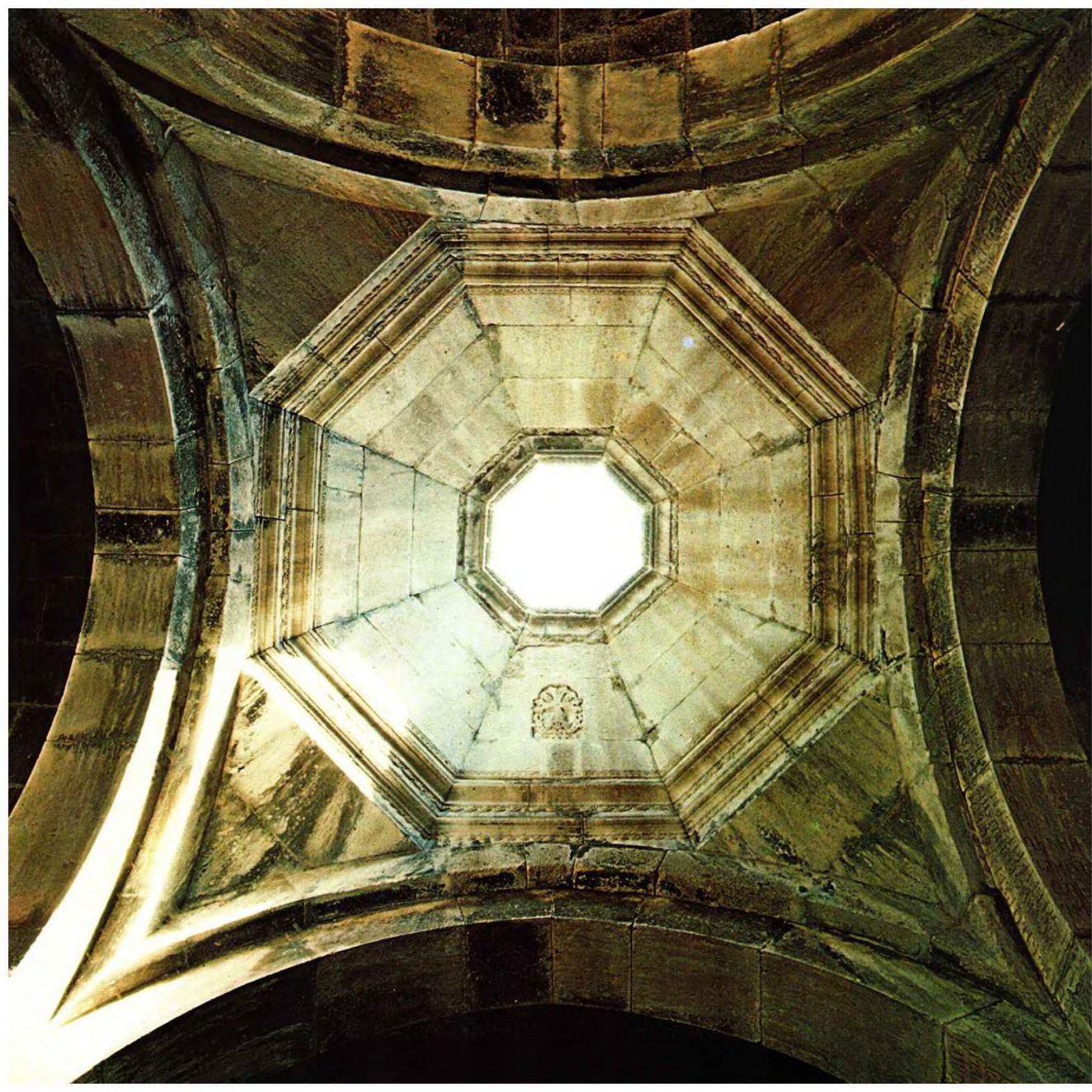

14/15. *Zamatoun*. Scorcio dell'interno e veduta zenitale della cupola.
Zamatoun. Interior view and the dome from beneath.

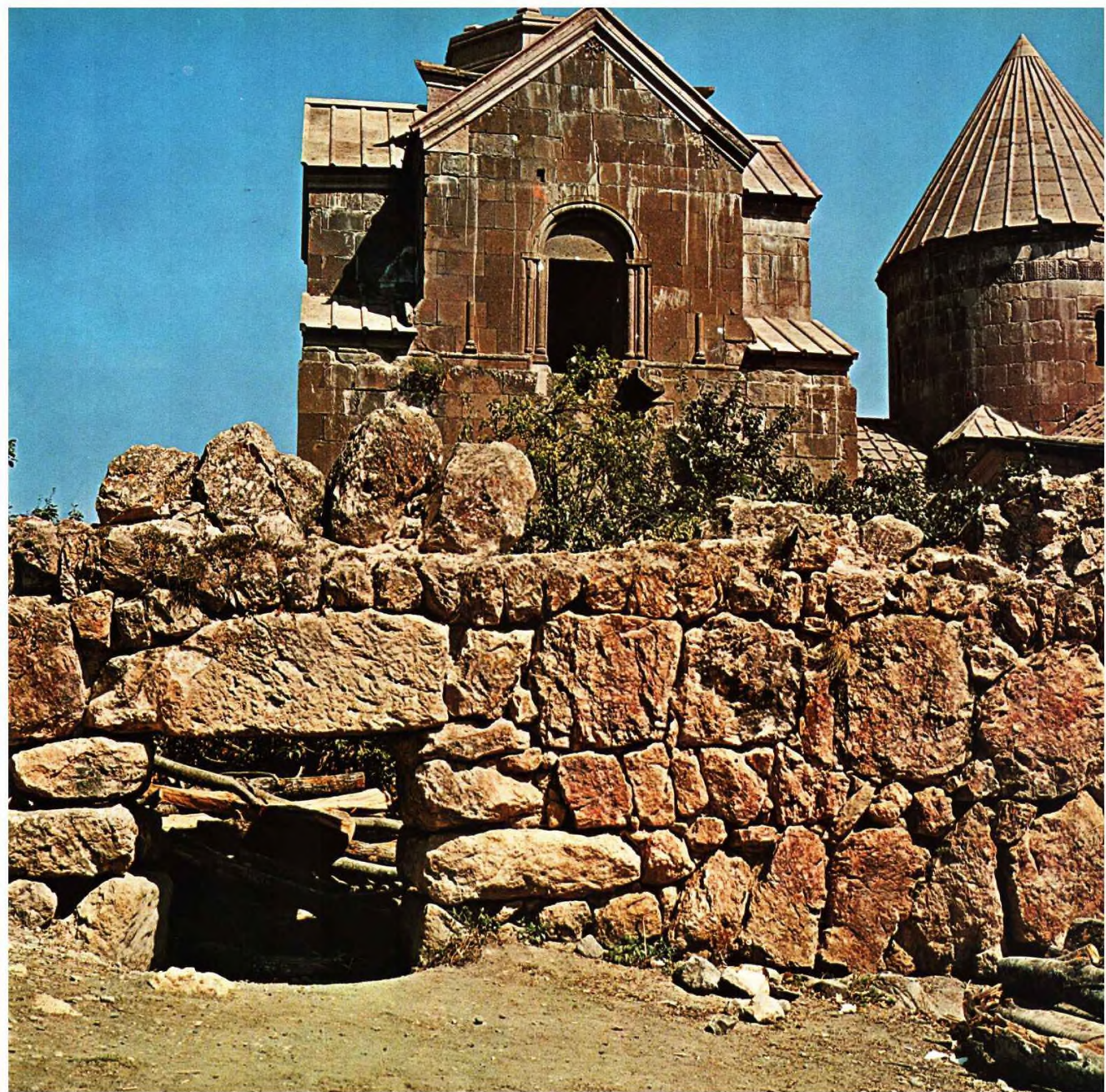

16. La biblioteca. Interno del primo piano / The library. Interior of the first floor.

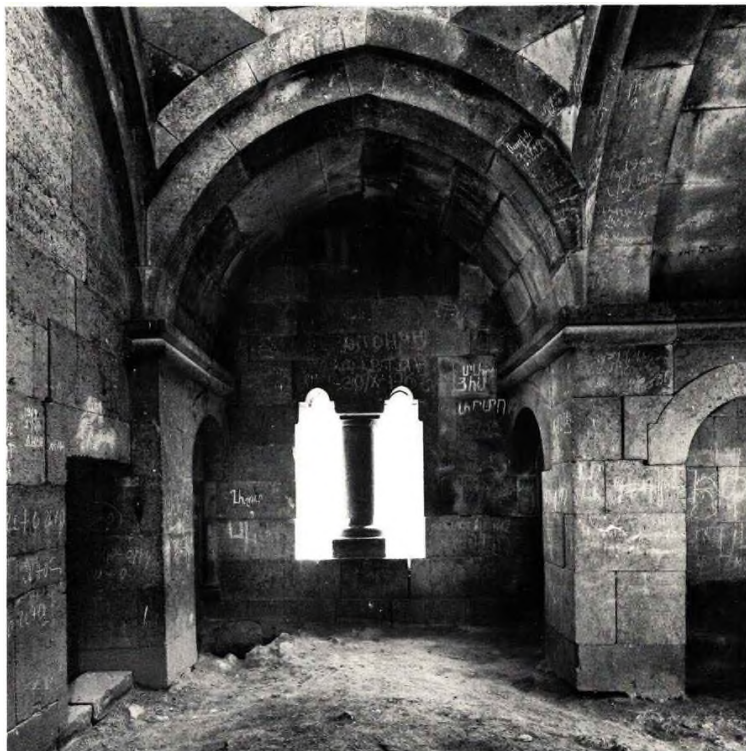

17. La biblioteca / The library.

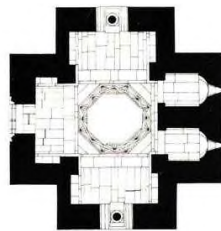

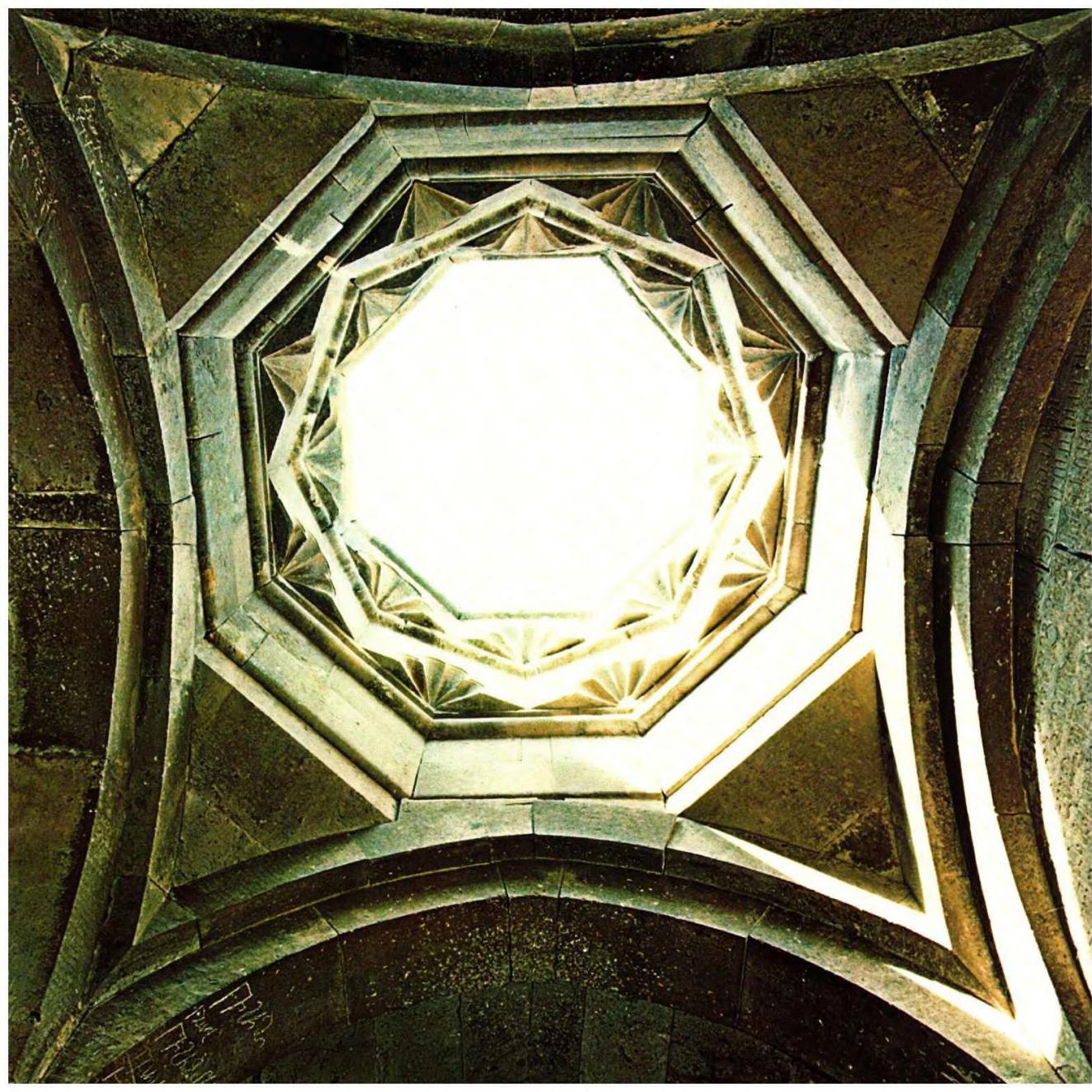
18/19. La biblioteca. Interno del secondo piano e particolare della cupola.
The library. Interior of the second floor and the dome.

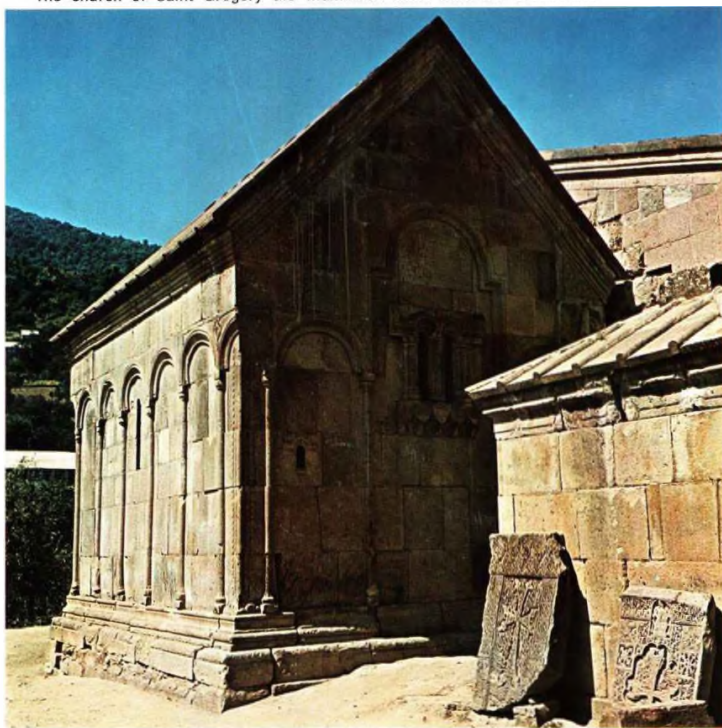
Pianta della copertura / Roof plan

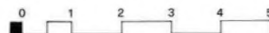

20. La chiesa di S. Gregorio l'Illuminatore vista da sud-est.
The church of Saint Gregory the Illuminator seen from the south-east.

Prospetto est / East elevation

21. Il grande *khatchkar* (XIII sec.) all'ingresso della chiesa di S. Gregorio l'Illuminatore.
The *khatchkar* (XIII cent.) on the side of western entrance of the church Saint Gregory the Illuminator.

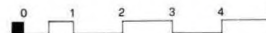

24. Chiesa di S. Gregorio l'Illuminatore. Scorcio del fronte ovest.
Church of Saint Gregory the Illuminator. Detail of the upper
part of the west façade.

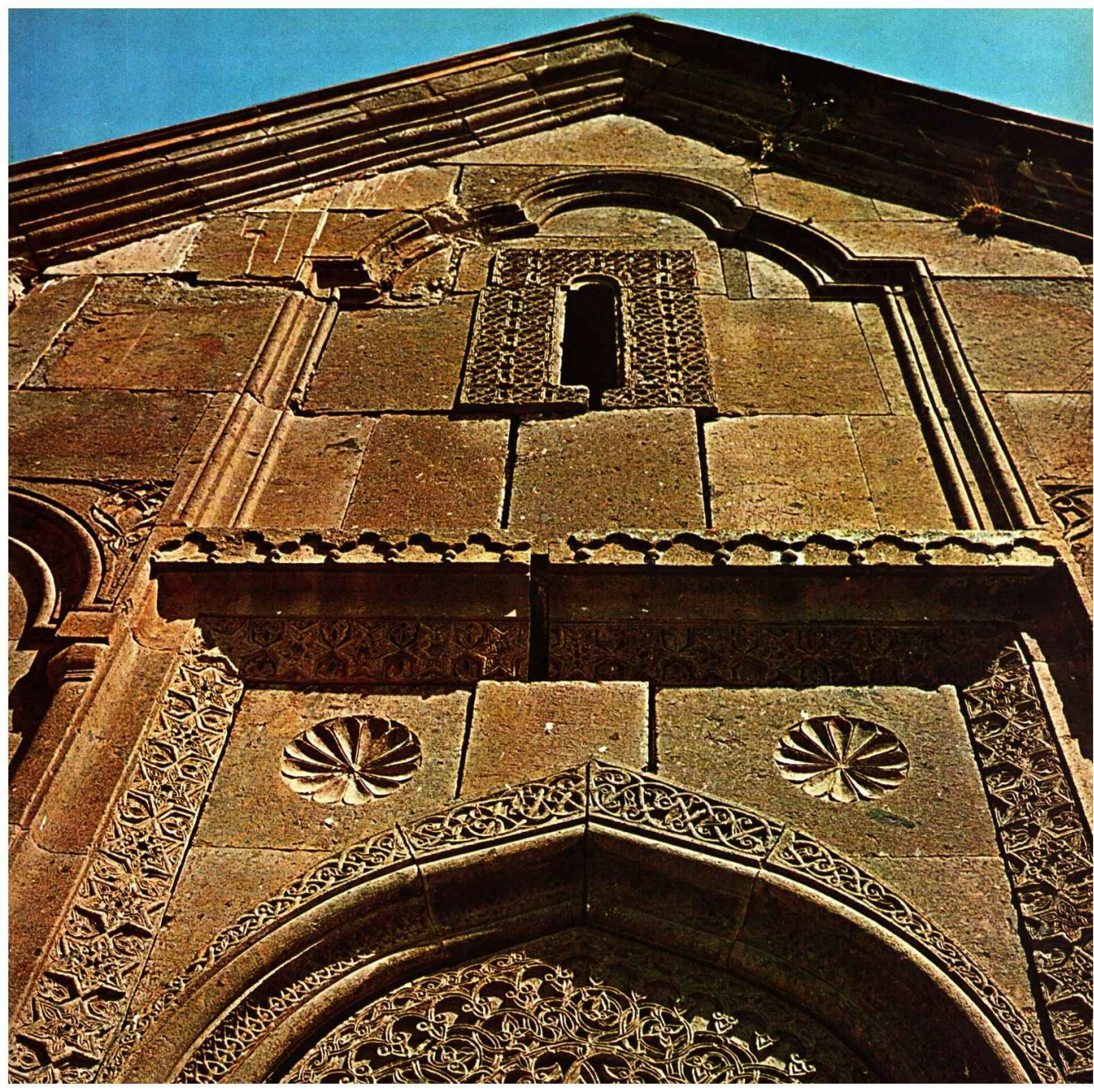

Prospetto ovest / West elevation

22/23. Chiesa di S. Gregorio l'Illuminatore. Decorazione della fine-
stra della facciata est e scorcio dell'interno.
Church of Saint Gregory the Illuminator. Decoration of the
window on the east elevation and partial interior view.

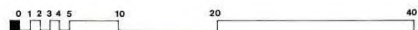
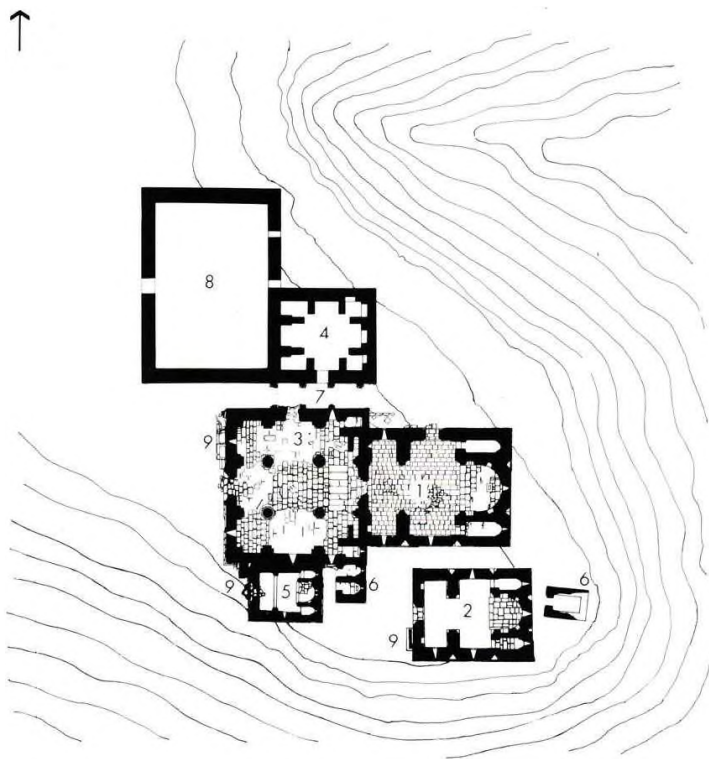

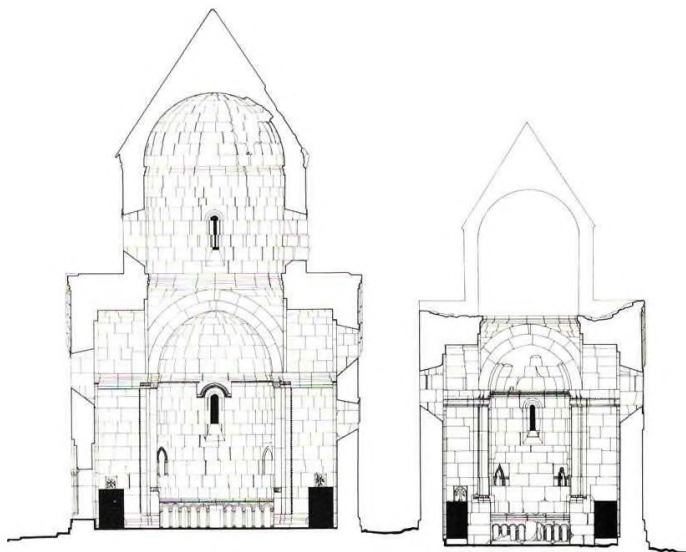

Planimetria generale / General plan
scala | scale 1:500

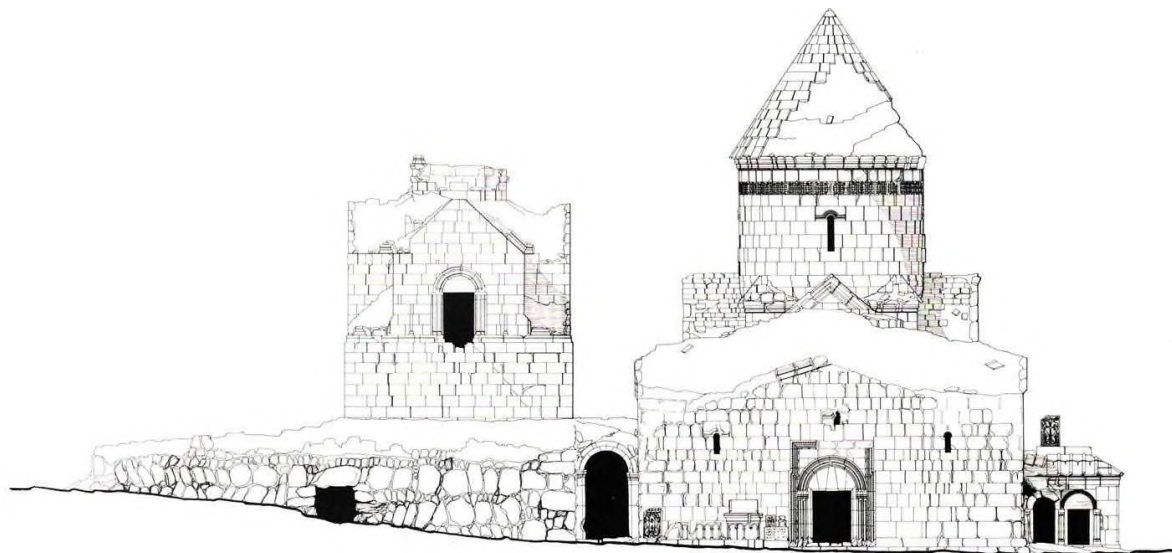
1. chiesa di S. Astvatzatzin (1191-1196)
church of S. Astvatzatzin (1191-1196)
2. chiesa di S. Gregorio (1209-1231)
church of St. Gregory (1209-1231)
3. *zamatoun* (1197)
zamatoun (1197)
4. biblioteca (1291)
library (1291)
5. chiesa di S. Gregorio l'Illuminatore (1231)
church of St. Gregory the Illuminator (1231)
6. cappelle
chapels
7. galleria
covered way
8. refettorio
refectory
9. *khatchkar*
khatchkars

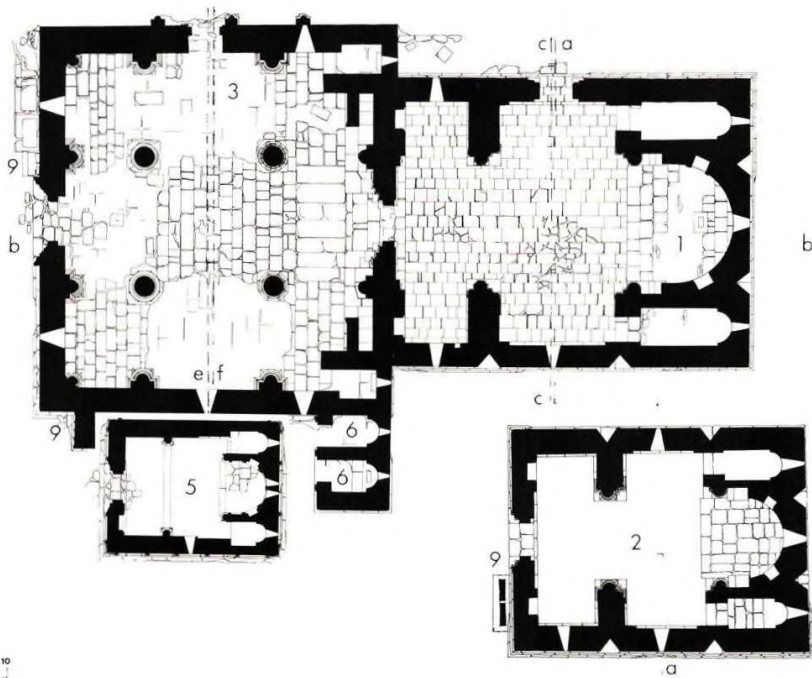
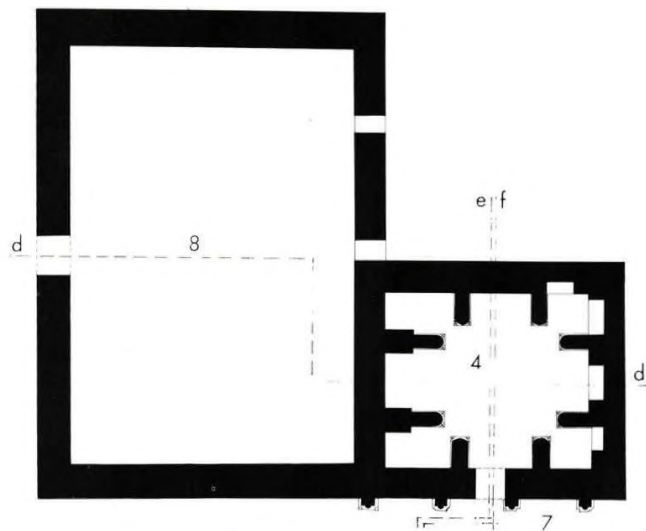

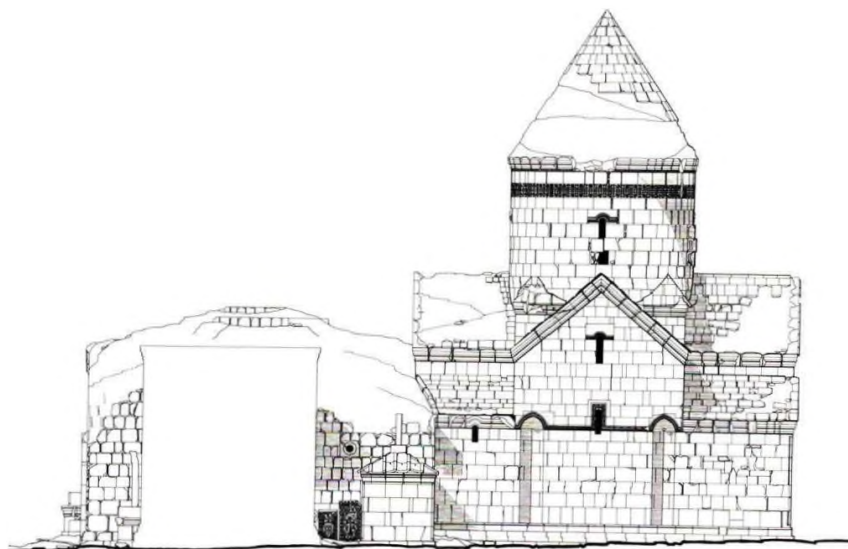
Sezione a-a / a-a section

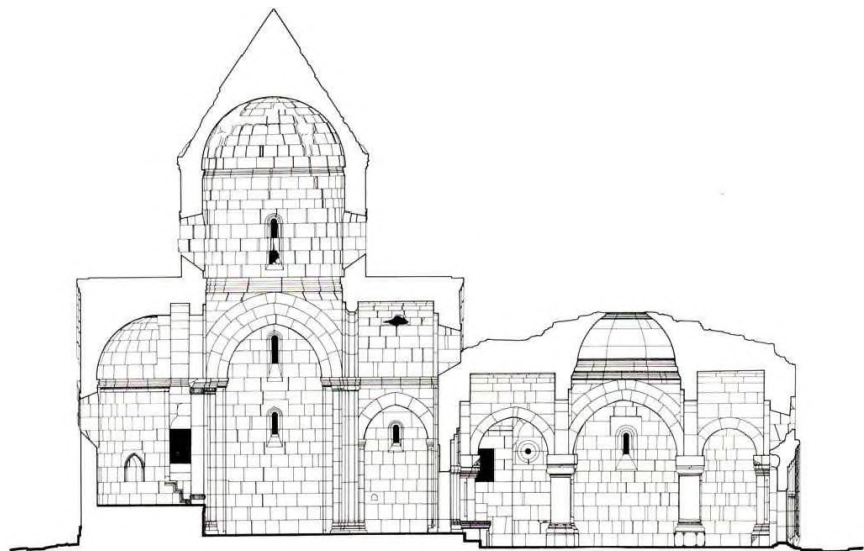
Prospetto ovest / West elevation

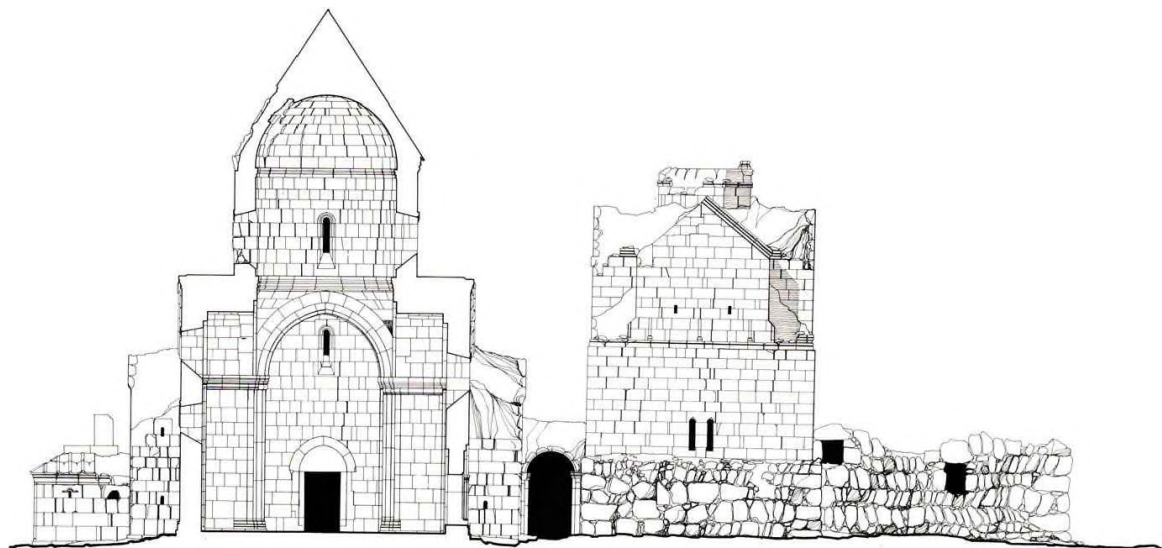

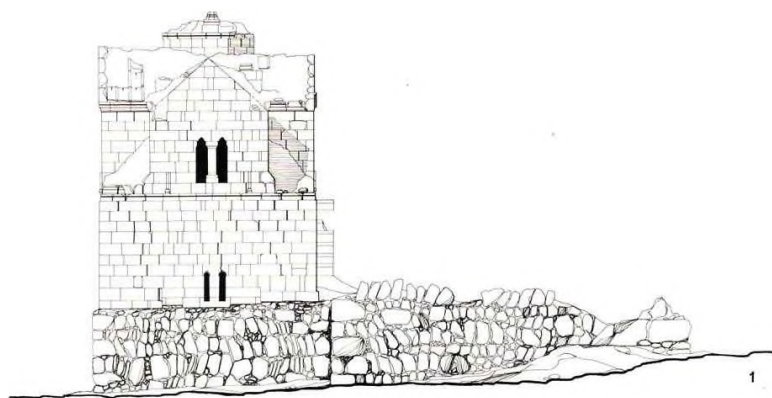

Sezione b-b / b-b section

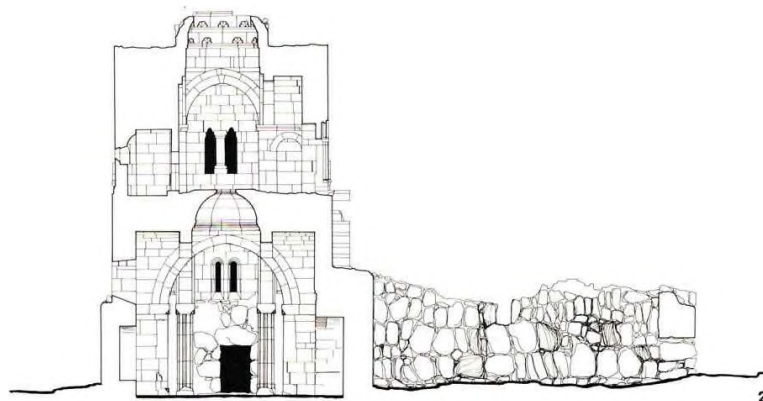

Sezione c-c / c-c section

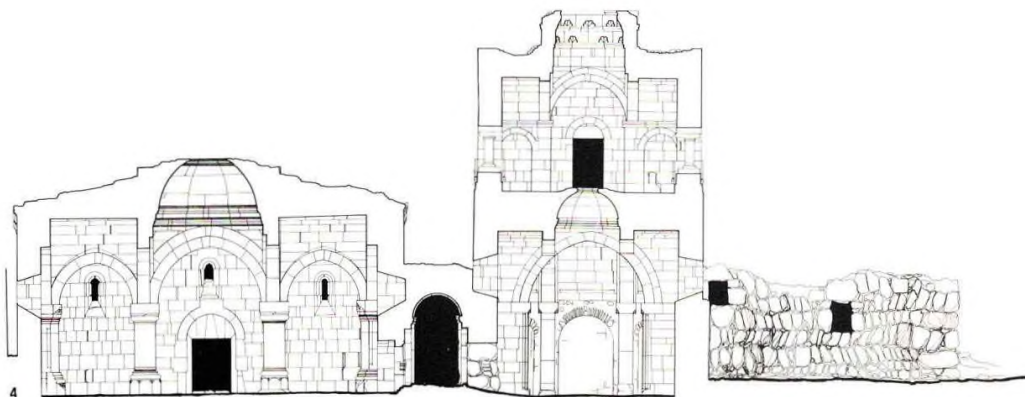
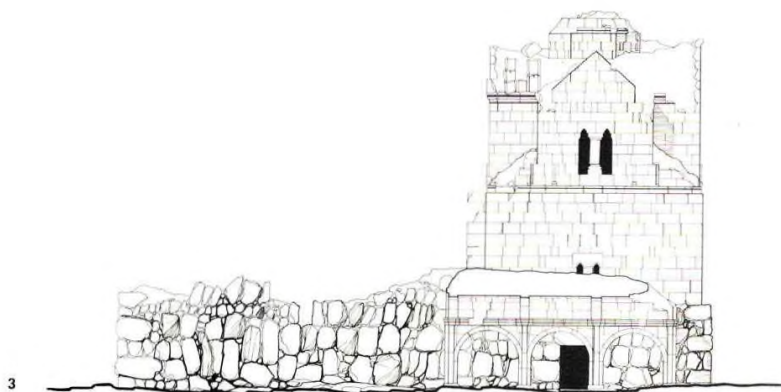

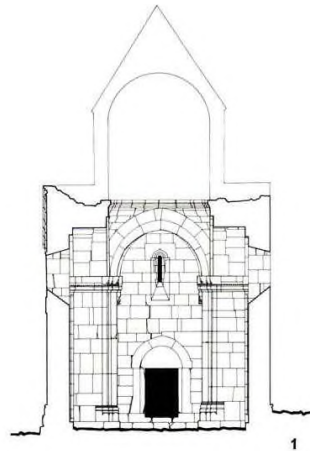
Biblioteca / Library

1. prospetto nord
north elevation
2. sezione d-d
d-d section
3. prospetto sud
south elevation
4. sezione e-e
e-e section

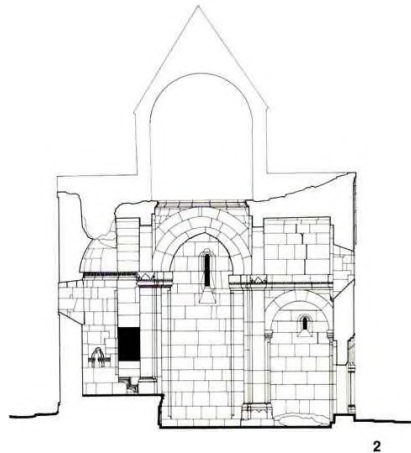

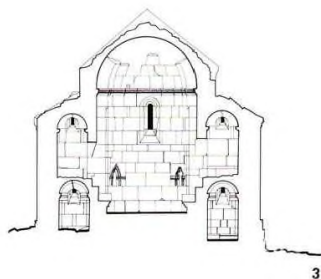

Chiesa di S. Gregorio
Church of St. Gregory

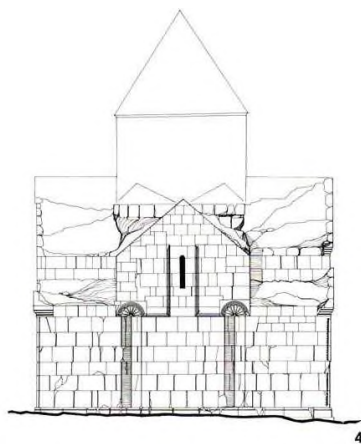
1. sezione trasversale
transversal section
2. sezione longitudinale
longitudinal section
3. sezione dell'abside
section from apse
4. prospetto nord
north elevation
5. prospetto sud
south elevation
6. prospetto est
east elevation
7. prospetto ovest
west elevation

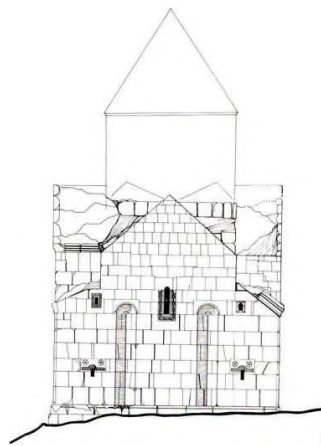

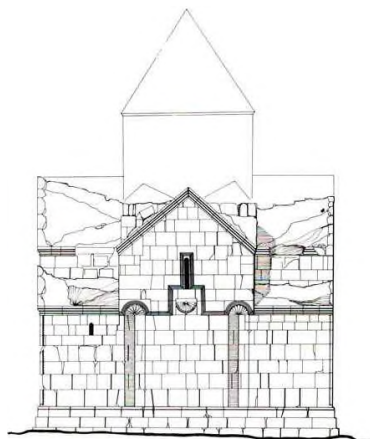
3

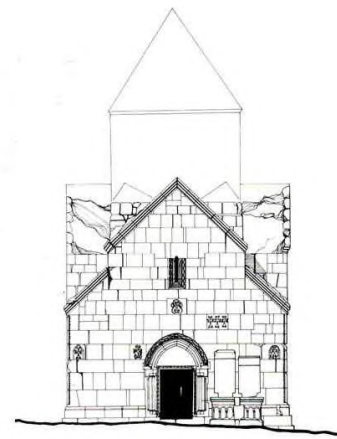
4

6

5

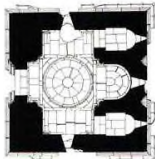
7

Cappella di Mkhitar Gosh
Mkhitar Gosh's chapel

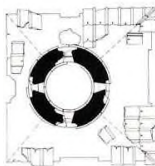
1. pianta
plan
2. pianta della cupola
dom's plan
3. pianta della copertura
roof plan
4. sezione longitudinale
longitudinal section
5. sezione trasversale
transversal section
6. prospetto est
east elevation
7. prospetto ovest
west elevation
8. prospetto nord
north elevation
9. prospetto sud
south elevation

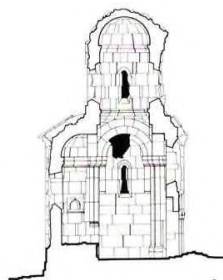
1

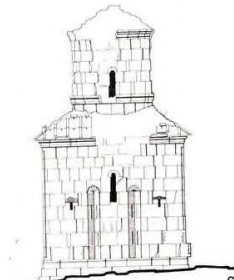
2

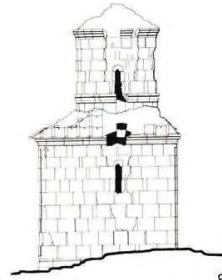
3

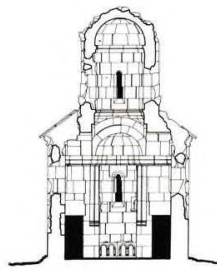
4

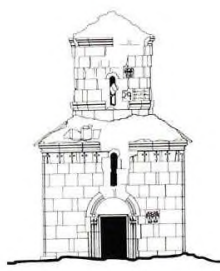
5

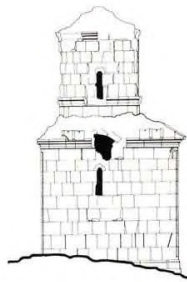
6

7

8

9

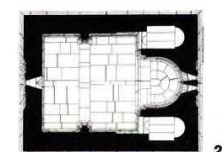

Chiesa di S. Gregorio l'Illuminatore
Church of St. Gregory the Illuminator

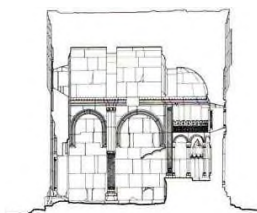
1. pianta
plan
2. pianta della copertura
roof plan
3. sezione longitudinale
longitudinal section
4. prospetto est
east elevation
5. prospetto ovest
west elevation
6. sezione trasversale
transversal section
7. prospetto nord
north elevation
8. prospetto sud
south elevation
9. sezione longitudinale
longitudinal section

1

2

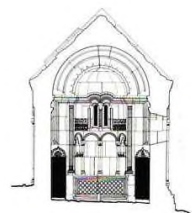
3

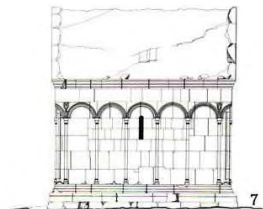
4

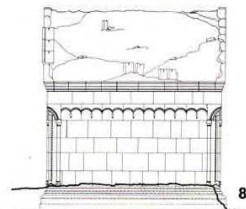
5

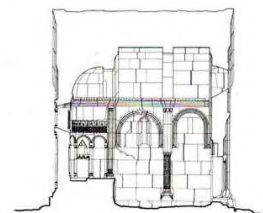
6

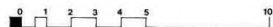
7

8

9

ԳՕՇԱՎԱՆՔԻ ՀԱՐԱԿԱՌՈՅՑԸ (ԺԳ. դար) Աշխատասիրում՝ ԱՐՄԵՆ ԶԱՐԵԱՆԻ կողմից

Տասներորդին մինչև տասներեքերորդ դարերումի միջոցին, Հայաստանի հողային կարգն ու ստորը ներկայացրած է թաղաքային նկարագիր ունեցող ապրելակերպով և գյուղատնտեսական կյանքի գիտում՝ յաճախ փայլուն համադրանք մեծ աղտոցած. օրինակ. Ժ. Հն. ԺԳ. դարուն Անիի մէջ՝ տեղ գրաւած էր արդէն պարսկացի կամ իսլամական գաւառագիւղ մը, որը կարելի է ըսել, այս ապրելակարգերուն կորիզն էր, որուն շուրջ պիտի կազմուէր և սկիզբ տանէր ամբողջ երկրին կարգն ու կանոնը։ Մոնղոլական արշաւանքներու հետևանքով, Անիի, Կարսի, Դուշինի (1236), Էրզրումի, Մուշի, Վանի, Մամուղկերտի և Խլաթի (124-45) կործանումէն յետոյ, տեղական մասնաւոր անտեսական դրութիւն մը ծայր տուաւ. որը, նոր թաղա-

քական-ընկերային դրութեան հետևանքով, զարգացաւ և վերակազմուեցաւ ամբողջ հայկաներու երկայնքին՝ ուղղափառական յատուկ մեծով մը, մինչև իր թաղաքական ամբողջական վերակազմութիւնը. որուն հսկողութիւնը յանձնուեալ էր իշխաններու (մասնաւորաբար Զաքարեանք) ու եկեղեցիներին։

Եւրոպական, մենաստաններ և ամացած կեդրոններ, փոխանակութեան խիստ ցածրով մը և հաղորդակցութեան ճանապարհներով միացած՝ թաղաքային համակառոյցի դրութեան մը յատկանշները կը ստանան, կազմած՝ երկայնքի տեսակէտով՝ ինքնավար ամբողջութիւն մը, որ արարածուած է Որոտան, Աղբաւ, Արզան, Դիպիւ, և Երասխ գլխաւոր գետերու երկայնքին։ Այս դրութեան արդող զարգացումը կը պարտի նաեւ ինքնիշխան ճակատան Թաղաւորութեան Մոնղոլական կայսրութեան հետ հաստատած նոր շփումներուն և Սև Մովսէ և Միջինկիականի նաւահանգիստներուն հետ ունեցած հաղորդակցութեանը, ինչպէս նաեւ Ամալֆիի, Ճննովայի և Վեմետիի հանրապետութիւններուն հետ մշակած գործունէութիւններուն։

Կարելի չէ այս ուսումնասիրութեանց մէջ խորապէս քննել Միջին դարու հայ թաղաքական հասկացողութեան ժամանակաշրջանը։ Ուստի պիտի բնութագրենք ընդհանուր կերպով միայն նըրկարգը և այն դրութիւնը, որուն շնորհիւ աղաքային կը կազմակերպուէին մե-

կուսացած և շարժուն տեղաւորումները, միշտ ձորին երկայնքին, ուրիշ կը սահի կ'անցնի երկրին մեծագոյն զեռանքին Արտաշէր, ուր կը գտնուի նաեւ Գուրգանի համակառոյցը։

Վաճառականական հաղորդակցութեան գլխաւոր ճամբու երկայնքին, որ Գարսկաւտանը և Փոքր Ատին հիւսիսային երկիրներու կը միացնէր (Տիւրքմանի և Իլիւսանի հողամասն ալ մէջն ըլլալով) մինչև Արտաշէր գաւառ՝ ծնունդ կ'առնէին քանի մը շին քանդակները, զորիւր կեդրոնէն որոշ հեռաւորութեամբ գտնուած զիւրով. թայց միշտ մայր երկրին հետ հաղորդակցութեան մէջ ըլլալով և կազմելով զարուստականաց (ճանքնական) թաղաքային մը։

Մեկուսացած տեղերու մէջ, ճամբուն կիսաբարձունքի վրայ և քիչ հեռաւորութեամբ, կը հանդիպէր թաղամասի վանական համակառոյցներու, որոնցմէ յիշենք գլխաւորները. Գաւառի, Մաթոս, Հաղարծին, Գուշ, Իլիւսան, Մախար, Մամսո, Դիպիւսոս, Կիրանց, Աւաթըլոյց, Գործպիւկ, Գուրգան և Արեգու թաղամասներու վրայ. մինչև այսօր կը նշմարուի Բուդուր, Մամիշ, Թանիկ, Աւուր Երեւան, Բաղաթաթ, Գաւառիկ, Գաւառ պարիսպներու աւերակները, ինչպէս նաեւ Աղշիկ և Կալան ամրոցներու մնացորդները, որոնք Արտաշէր ձորին պաշտպանական դրութիւնը կը կազմէին։

Այս երկայնքայինը, ըստ զանազան դր-

ժանկութեանց՝ մասնապիտակները զարգացած, թայց իրարու հետ շարունակ կապակցութեան մէջ էին, որոնք կը շարժապատէին Արտաշէր գաւառը՝ որպէս գլխաւոր կորիզ, և ասոր հետ միասին կը կազմէին կառաւարկ և խոր ամրոց-ճութիւն մը (թաղաքական, անտեսական ու վարչական տեսակէտով), միեւնոյն տունն ըլլալով անկախ միաւորութիւններ։

Գաւառները (տանքո Նոր Գետիկը) կը գտնուի համանուն գիւղին մօտ, Տանք մօտի անաստատ ձորին արեւելեան ափին վրայ, Տիւրքմանէն 23 քիլոմետր հեռու։

Այս համակառոյցը հիմնուած է 1181ին (Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ընծայուած առաջին եկեղեցիին անմասն օրը) անուանի վանական և օրենսդիր Միխիթար Գուշի կողմէ, որ հեղինակն է նաեւ հայ առաջին օրենսդիրների։ Յետոյ, ժամանակի ընթացքին, այս եկեղեցին Ս. Կարապետ կոչուեցաւ։ Երկու կառոյցներն ներկայիս մնացած են միմեկին պատմական վկայութիւններ, որոնք հայթայթուած են Կիրակոս Գանձակեցիի կողմէ, որ Միխիթար Գուշի աւերակներ է իջր։ Համակառոյցը, որ ամբողջական է 116 ատարէն, թաղեցած է Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին (1191-4), ժամանակէն (1197), Ս. Գրիգորի (1209-31) և Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի փոքր եկեղեցին, որոնք լինել տուած էր Գրիգոր Տգայ իշխանը, ինչ-

պէս նաեւ Գրադարանէն (1291) եւ Աւստրոստունէն:

Գոշավանքէ հիմնադրութեան յատկապէս յիշուած է հարթաշախախտորէն երկու սկզբունքով՝ մին՝ կշտադիտական եւ միւրը՝ շարժարանական: Առաջինը՝ եկեղեցիին կողմէ որոշուած է եւ յօրինուած ընդամենը յիսուսական մէջ կը սահմանէ անփոփոխելիութիւն, ինչպէս որ առանցքային կարգաւորումը զլիւսուոր եկեղեցիին ուղղութիւն ստացած է զգոյի արեւելք, հետեւաբար եւ ժամատունէն, որուն յեցած է արեւմուտքի կողմէն: Ասիկ ծագում հիմունէ նաեւ միւս շէնքերու համար համաշախ յօրինուածը մը, ունենալով իրեն յիմնական ժամատունը: Այս վերջինին հարաւային կողմը (միացած կենտրոնը կամարի) կը զբաղենք ժամանակաբանք: Ասոր արեւմտական պատին մօտ կ'երեւան չհարթված զարբերով շինուած շէնքի մը որմէն, որուն յատակագիծը ուղղանկիւն է ու ժամանակին իրեն սեղանաձեւ ծառայած է, որ այժմ ծածկ չունի:

Ժամատան հարաւին յեցած կ'երեւի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի փոքր ու շատ նըրբին եկեղեցին: Միշտ նոյն ժամատան պատին կոթնած է, եւ արտաքինն արեւելեան որմնէ հետ մէկ գիծի վրայ, եւս երկու ժամատուններ: Մին Ս. Աստուածածին եկեղեցիին՝ զգոյի հարաւային կողմը, իսկ միւրը Ս. Գրիգորի եկեղեցին զիջ հետաւորութեամբ: Շրջակայ շուկն տարածութիւնը, որ մո-

րէ երկայնքին նեղ երկդ մը կը ձեւացնէ, համակառոյցը կը չբնապատէ իր երեք կողմերով, եւ այսու՝ իր ցուցիկ կ'երկարէ զպիկ հարաւ արեւելք: Իր ընտան ընթացքը նկատելի կը դառնայ շէնքերու առօրեանական դասաւորմամբ: Այս ձեւով առջի կու տայ երկրորդ անկիւնուոր ստանքի մը, որ կը համապատասխանէ տեղւոյն անման զլիւսուոր ստանքին:

Առանցքային եւ անկիւնական շէնք զինքը կու տան ուրեմն երկու սկզբունքներ, որոնք պայմանաւորուած են միեւնոյն ստեղծ հակադրուած են իրարու հետ. առաջինը կ'ընէ կոթնական պահանջները, միւրը կ'արտայայտէ բնութեան պահանջը:

Վարպէի (Թ-ԺԳ. զար, Վանի մօտ) եւ Գոշավանքի (ԺԹ-ԺԳ. զար) համակառոյցներու ստեղծմանուոր յատակագիծը, եւ Սանահինի (Ժ-ԺԳ. զար) հարթաշախական կազմուածքին մէջ շէնքուած անկիւնաւորութիւնը, ու ժամատան ստանքներն նկատմամբ ուղղանկիւն դասաւորումը կը ներկայացնեն խաչաքիռի (Ժ-ԺԳ. զար) զլիւսուոր եկեղեցիին արեւելեան պատին երկայնքին շարունակ մասունքները: Կը մասնանշեն ինչ ինչպէս այս սեղանաւորները, որոնք ըստ սեղանուած են մեկուսացած անկիւնուած մէջ ընդհանրապէս, չեն ապկարմած եւ չեն ապրում խաչիկն շինութեանը, եւ զորսուր կերպով պայմանաւորուած են իրենց չրջապատէն, ուր ծնունդ ա-

ռած եւ զարգացած են: Եկեղեցւոյն ունեցած երկրեւեո մեք, իր հարթաշախական հանգամանքին մէջ, ալ աւելի կը շէնք ու կ'արժանաւորէ իր ունեցած առանցքային այլաբանական արժէքը: Տարածութիւններու եւ ազատ դեմոններու անկիւնական համակարգութիւնը՝ ի գործ դրուած ըստ մշիչ սկզբունքի մը հիման վրայ, անկերեւ կը դարձնէ ու վերջ ի վերջոյ կ'որոշէ այդ արդարան վայրին սահմանները, զիւրացնելով աւսոր ամբողջական էութեան թափանցումը: Այդ անկիւնաւոր տարբերութիւնը, որ կը ձեւանայ զլիւսուոր ստանքներն եւ անկիւնաւոր երկու զիծերուն հաստան կէտին վրայ, կը քննուի՝ երբ դեմքը հարկ ու ստիպարակ է: Այդ պարագային, համակառոյցին հարթաշախական լուծումը կը դասաւորուի ըստ ուղղիչներու կարգաւորման, ինչպէս որ է նաեւ Անիի մօտ գտնուող Հոռոտի մանրի (Ժ-ԺԳ. զար) եւ Վասարականի մէջ Հոգոյ վանքի (ԺԹ-ԺԳ. զար) պարագան: Տեղւոյն տարբերը, որոնք կը հշտեն համակառոյցին ճարտարապետական կերպարանը, ապացուած են ու երկրաշախախտ յօրինուածքի տեսակէտէ մասնաւոր ձեւումով. որը անալոյց մասնացած է նոյնիսկ ժամանակի ընթացքին (ինչպէս Գոշավանքի պարագան), եւ խորհրդական տեսակէտով այս, զիջ անկուած մէջ նախադրել հանգրագած չորհուրէ: Կը ունեցած յօրինուածքին եւ

միեւնոյն ստեղծ ապրկախկերպին: Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին զարմուրթաւոր արահայի ձեւով շէնք մըն է, որ կը կազմէ ուրիշ րազմաթիւ օրինակներու կարգին (ինչպէս՝ Հոռոտի Ս. Յովհաննէսը (Ժ. զար), Ս. Միսնա (Ժ. զար), Ս. Գրիգոր (Ժ-ԺԳ. զար), Սահահինի Ամենափրկիչ (Ժ. զար), Հոգրատի Ս. Նշանը (Ժ. զար), Գանձակի Ս. Թովմասը (Ժ. զար), Վանի մօտ Ս. Յակոբը) արկային յեղաշրջման մը մօտեցման կէտը, որ հարկ է գտնուի Զ. եւ է. զարու հայկական նախադրելու մէջ, Զովոտիի՝ Գորոն եւ Պետրոսը, Արուս, Պաղի եւ Ս. Թադէոս Դոմաշէնի մէջ: Ս. Աստուածածին եկեղեցիին մէջ կը ընդունի այն տարածութիւնը, որ Ասող խորանին յատկաւորման մէջ կը գտնուի, եւ այսպիսի նկատմամբ մը գործընթացը ծածկով դեմքեր տեղ կը դրուէ ներքին տարածութեան բովանդակ կեդրոնական մասին մէջ, Ասող խորանին դրուած ժամն ալ մէջն ըլլալով: Մինչդեռ չորս անկիւնները օգտապարտուած են աջօթաւորաններու համար: Հարթաշախական այս կերպ յատակագրվածով մը՝ ուղղանկիւն դահլիճը, որ Ե-Է. զարեւուր գործընթաց արեւի արահային յատկանքն է, վնասուր կը վերածուի խաչաւան յատակագրի մը, ունենալով իր կեղեցունք մէջ՝ շէնքուած երկու քառանկիւն խորանի խորքը, որոնք գործընթաց յնարանը կը կազմեն: Իսկ այն որ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն արտաքին մասին կը վերաբերի՝ շէնքին

ճակատները եռանկյուն խորքերէ կազմուած են, որոնք պտտադարձուած են արեւելեան ու հարաւային կողմերու վրայ: Փխտուոր մուտքը ժամատունէն կը սկսի. սակայն դուրսէն ալ կարելի է մտնել երկրորդ անջրէ մը միջոցաւ, որ մէտք բերուած է եկեղեցւոյն հարաւային կողմէն: Մայր եկեղեցւոյն հարաւային մասէն շէնք մը հետո՝ կանգնած է Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որ թաղապատմամբ առաջինին, աւելի փոքր համեմատութիւններ ունի: Այս վերջինը կրկնութիւնն է զմրէթաւոր սրահի մետին, որ շէնքին ամբողջ արտաքին երեսներուն վրայ կը տեսնուի, եռանկյուն խորշեր կապակցով, ի թաց առեւտ արեւմուտքը ճակատէն: Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն՝ ժամատունը կեդրոնական յատկապէժ մը ունի. այսինքն ծաւալը թաղկացած է ութանկյուն զմրէթով, որ գետնուած է զաշիճի կեդրոնին և կոթնած միակուսուր շուրջ միջխաւք սիւներու, և ծածկէ կապուած է շուրջ խաչաձև կամարներէ, որոնք ընդգրկած են զմրէթը: Դէպի արեւմուտք գտնուող անկիւնաւոր մասերը կը ներկայացնեն աւելի քան մեծ դուռ մը՝ որ կապուած է քաղ տախտակներով, որոնք վեր կը ընկնեն երկու խաչաձևուած զերմանք: Մինչդեռ աւելեան մասին գտնուող անկիւնները, որոնցով երկու մասուտները մէտք բերուած են (դէպի ժամատուն մուտքով մտնելի) ծածկուած են կամարներով: Ժամատան հարաւային մեկուսին վրայ, ու հաջիւ անէ՛ք անջատուած մեւով, ծը-

նունդ կ'առնէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ընծայուած փոքրիկ ու շատ վայելչաձև եկեղեցին (1231): Գաղղ զիծերը, որոնք շէնքը կը զարդարեն արտաքսպէս, առանց խաթարելու ամոր ոճն ու երեսուրթը, կը ստեղծեն մեկանկրդական արժեքներ, որոնք ամբողջութեան կու տան թուրքովին նոր շարժում և կենսունակութիւն: Իր զրեւերւոյթով եկեղեցին երկայնաձև է և պատուանդանի վրայ թարձարած է տանիքով մը ծածկուած, ու իր ճակատին վրայ կամարանման դարձաքանդակներով պնդուած, որոնք ամբողջ շէնքը կ'ողջեն և կը շքեղացան: Նուրբ որմնասիւններ կը ստեղծեն ճարտարապետական գոյտրիկ թափանցանքներ փոքր եկեղեցիին ողորկ ճակատներուն վրայ: Իսկ արեւելեան ճակատը ճոխացած է զարդաքանդակով մը, իր երկու կողմերուն զոյգ խորշերով և զոյգ պատուանդաններով, որոնք քաղնային մասուանքներն հետ կը չաղորդակցին: Արեւմտեան դուռը ճոխ կերպով զարդարուած է ու վերնամասի պատուանդանները նոյնպէս որմնակամարներու միջոցաւ թափանցուած են: Ներքին մասին մէջ, դէպի արեւելք հասնող՝ Ասպի խորան տանող՝ եկեղեցւոյն գոլուր թափուած է երկու մասի, ունենալով կամարակաղ ծածկ՝ որ շինուած է սաւառած քարերով, ու յնցած երկու գոյտրիկ որմնաշէններու վրայ, որոնք կոթնած են պատերուն, պատկառ զարդարուն խաչակերպ և խաթախաթներով, որոնք իրենց կարգին, կը կոթնեն

զետեին՝ քարէ խորանաքանդներու միջոցաւ: Ուրեմն, վերի կողմէն զերծ են կամարի հորիզոնական շքանակէն, ու վարէն՝ շարունակուող կողմնակի տեսքով մը թափուած են ուղղահայեաց կերպով, կապակցով մեծ քառանկյուններ: Ուրանը հինգ խորշերէ մեկացած, զեղեցիքէն թանդակուած, իր մէջ կ'ամփոփէ ըմբ և երկու փոքր մատուաններ, որոնք կը չաղորդակցին դասին հետ: Ներքին և արտաքին թուրք շքանակներն ալ զարդարուած են կիսաթուրակի գեղեցիկ մեներով ու խաւքի սիւրուն երկրներով վերջացած: Զարտարապետական ու զարդանկարչական տարրեր՝ վերջին ծայր նուրբ ճաշակով մը պատրաստուած, երկրաշափական պահանջկոտ ամբողջութեանը կու տան մեկանկրտական մասնաշաղկապի արժէք մը: Դուրսի կողմէն կամարաւոր ճակատին եկեղեցիներու օրինակներին կը յիշեցնեն Քալինի մայր եկեղեցին (Է. դար), Զուարթնոցը (641-651), Քառակը (Է. դար), Մարտաշէնը (Ժ. դար), Ս. Փրկիչ եկեղեցին (967-12), Ունկոջ (ԺԱ. դար), Ս. Սարգիսը, Ս. Փրկիչը (ԺԱ. դար) և Անիի Ս. Գրիգոր եկեղեցին (ԺԱ. դար): Ժամատան հիւսիսային կողմի գրառաքանքը գտնուած է, երկու քարէ՛ք մեկացած է ու պսակուած զանգակատուումով մը, որ ունի պզտիկ զմրէթ մը (այսինքն քանդակներ, որը գետնուած էին զանգակները: Քառանկյուն շինութիւն ծածկուած է խաչաձևուած կրկնակ կամարներով, ու-

րոնք զմրէթին իրը յենարան կը ծառայեն և կոթնած շուրջ զոյգ որմերու՝ յընդացուած շքեղատախի ներքին մասի պատերուն ընդլայնում ապու համար, և այս մեւով տարածութիւնը ստորաբաժանելու և վերածելու խաչաձև կեղեցիական սրահի մը՝ ամփոփելով շինութեան շուրջ անկիւններու մէջ, նոյնքան սենեակներ՝ որոնք ծածկուած են կիսաթուրակի զմրէթներով և շինուած են լծաքարէ մեւով սեպ, անկիւն առ անկիւն կտրուածքներէ: Դէպի արեւելք և արեւմուտք նայող պատերը կը ներկայացնեն թաղանթակ կողմնակի խորունկ մասերներ: Մինչդեռ երեք ճակատներուն վրայի երկհիւղ թացուածքներն ու զմրէթի կեդրոնին վրայ եղող բարուածքը՝ այդ տեղւոյն ընտան լայնը կ'ապահովեն, ուր պահուած էին թուրք մեղաքները: Դիմաշաղկը՝ նորանցիկ մը միջոցաւ կը չաղորդակցի ժամատան հետ: Մենչ, արեւմտեան պատին գտնուող արտաքին սանդուղ մը՝ վերնաշարի կ'առաջնորդէ: Երկաթեան շէնքերու մէջ, որոնք հիւսնային սանրաքանց կողմէն սանդուղը մը ունին՝ յիշատակելի է Օրբելեան դուռը գոտանի գերեզման-մատուրը, որ կը գոտանի Ամաշայ շքանի Նորավանքին մէջ (1330), որ ճարտարապէս Մոմիկի կողմէ կառուուած է: Մեկէ աւելի խորքի ունեցող տիպի շէնքերուն մօտ, մասնաշարանին կառուցը մեկ կ'առաջնորդէ աւելի նոր և արտաքինակ ճարտարապետական ու արտաքական օրինակի մը, որ փայտկան համա-

կառույցներու մէջ անտօմբը է ու Հայաստանի մէջ կ'ընդգրկուի միայն աւելի ուշ միջնադարուն: Գոյաժանքի պարագային, ժառանգարանի ներքին տարածութեան նմանութիւնը կ'որոշուի սպուշուած խաշածնէ կազմուածքէն:

Վերնաշարին արեւելեան բաղնիքը պատմով մը բաժնուած է, այն կերպով երկու մասուներուն տեղ տալու համար: Պատին վրայ արձանագրուած է լինուական Բուսակեր (1291) եւ ճարտարապետ Ջաքնոսի եւ Գրիգորի անունները, որոնք աւարտած են ճարտարապետ Մըլիխթիսի սկսած գործը, որ Գոշի բոլոր եւ ամենակարեւոր վանական համակառուցներուն հեղինակն է: Արդ, զինուած շէնքը հաստատուած է դրութեան մը վըրայ, որ կազմուած է կենդանական խաշածնէ սրահէն, ու կ'ընդլայնի երկու յարկերուն վրայ՝ որուն առջինը իրաւորութեան է կամարներու խաշածնէ յարկերուամբով մը եւ կեդրոնի մասին վեր բարձրացած է գմբէթին աւարակին շնորհիւ:

Ան երեք կողմէ կը շրջապատէ շէնքը ու կ'երկարի գէպի արեւմուտք եւ գէպի հիւսիս, մինչեւ որ ճաշարանէն սկսեալ սրահը վերածուի ուղղանկյունի մը ու վերջէ ի վերջն միանայ լեռան կողմէն կենդրոն պաշտպանական պատին (այսմ ստապուած):

Պատուանդանն կ'անջատուի գեոմետրիկ տարածութեամբ՝ միմիայն վարի մասը, որ ձեւացած է վերնաշարի խաշածնէ յատկապէս եւ իր ունեցած զուտ մեակերպական արժէքով, բազմ-

գատմամբ գեոմետրիկ խիտ կազմութեան, ամսան գաղափարը կու տայ որ ընդգծուած է նաեւ վերի մասին բացուածքներով, որոնք վարի կողմէն նեղ ու աւելի լայն գէպի վեր, կու տան պատուահանի տպաւորութիւնը. եւ փոխադարձաբար, կ'ընդգծեն նաեւ ուղղահայեաց առանցքին այլաբանական իմաստը: Բնական լոյսը կը թափանցէ գմբէթին գլխիթին բացուածքէն եւ այն ճաղչէն՝ որ դրազարանին գեոմետրիքը կը լուստուրէր:

Հաս մեկով մը լոյսը կ'ընդհատի գմբէթին զոգաւորութեանն ու իր յենարան ծառայող խաշածնուած կամարներէն, տարածուելու համար նուազ ուժով, անուկիւնի արահներուն, հասուած առ հասուած լինուած շէնքաբլթի ծածկերուն մակերեսին վրայ:

Նախնական տարածութեանց մէջ անհամապիւրութեամբ յարկուածքներու նմանութեամբ անկախ արժէքները արտայայտուելուն են ձեւաւորութեան ներքաշակութեան մը՝ իրը յատկանշական գծի միջնադարեան հայ ժառանկայիչովն, որ կը սիրէ վերանկոծել ու յետագայ ընթացք տալ ամէն որոշ տեսութեան ու ներքին կոմպոնենտին:

Կազմական գեոմի վրայ, այն հակասութեանն, որ կը նկատուի արտաքին մասին եւ ներքինին միջեւ, միմիայն երեւութական է ու առաջ կու գայ մեծ եւ ստորերու իրարու հետ ունեցած տարբեր կապակցութեանն, որոնք միացած են խղճամբու հաստատմամբ մը, կազմելով ամբողջացնող երեւոյթներ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՑ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԱՍԻՆ Աշխատասիրում՝ ՆԵՐՄԱՆ ՎԱՀՐԱՄԵԱՆԻ կողմէ:

Քրիստոսէ ետք, Դ. դարէն սկսելով, Հայաստանի մէջ վանականութեան երեք դիւանք մեծեր ընդգրկուեցան: Մին՝ անապատականներու, որինսկէն փոխ առնուած, միւսը՝ վանական, եւ ուրիշ մ'ալ ճշտելովանք:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, երկրին պաշտամական աւետարանիչը, կղերական կարգապետութիւնը Հայաստան մտցնելն իտոյ, Դ. դարուն, հոգ տարու վերահաստատել կարգ մը վայրերու պաշտամունքը, որոնց մէջ արդէն ի գործ դրուած էր իր բարդութեանն առաջ: Թեյզիս՝ հեթանոսական պաշտամունքի վայրերուն մէջ, եւ կամ հոն՝ ուր քառարդիւնքու նահատակութիւնները կատարուած էին, որմէ ծագում առած է ճշկայարանք՝ բարդ, սկիզբ կ'առնէր առաջին անապատականներու հաստատումը, (անոնց կարելի է պարտել առաջին անապատներու, ճշմարաններու հաստատումը): Աւանդութեան համաձայն, այս առաջին քառանկյուններէնց՝ վայրերը կրճատներէն ու հոնմը մը առուէ, որոնք միեւնոյն առնել խառակեաց էին եւ ընտրուած Ս. Կրիմի կողմէ (Դ.

դար), վարելու համար առանձնացած եւ լուսկեաց կեանք մը, որ վերացական խորհուրդներու հայեցողութեան կը նըպաստէր:

Հայաստանի մէջ, անապատականներու կրճատական տարածման րուն շարժումը կը ընդգրկուի երեք ուղղիչներով. երկուսը կը սկսին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ շրջանէն, որ մեծ կարեւորութիւն ընծայելով ճշմարտական կեանքին առաջնորդեց Անտոնիոս եւ Կրճաթեմա ճշմարտները, որոնք Կեսարիայէն կու գային, միտցնելով գանոնք Աղեքսանդրիայէն եկող ուրիշ կրճատներու հետ (Դ. դարուն):

Երբորդ ուղղիչը ծագում առաւ Յունաստանի մէջ, որոնցմէ Ոսկեանք, գիւնապետ թարգմանիչ՝ աւելի վերջը պիտի նահատակուին Հայաստանի մէջ:

Աշտիշատի մոլոլը, 354ին, վճռական մղում մը կու տայ հայ վանական դարացման, որ հայ կրճատներէն Համար կը շարադրէ կարգ մը որեւններ ու պաշտան կը յանձնէ Հայոց Ս. Ներսէս Կաթողիկոսին (մեռած 373ին), որդկողի հայկական նահանգներուն մէջ շարք մը մեծաւանաններ հիմնէ. (բայ պատմական տեղեկութիւններու՝ Ս. Գրիգոր Հայաստանի մէջ ոչ մէկ մենաստան հիմնած է): Այսպիսի արժանիք մը, առաւելապէս վարկերուած է Ս. Անտոնիոս (230-336): Բայց եւ անպիտ, կրճատական շարժման ընդլայնումն ամենակարեւոր կուսակիցը Ս. Կրիմի է, որն է Ս. Ներսէսի գործակիցը: Չարբող գարուն երկրորդ կէսին Ս. Ներսէսի ուրիշ գործակից մըն ու կը

ներկայանալ, յանձին Ս- եպիփանին, որ կը յաջողի իր շուրջը հաւաքել մօտ հինգ հարիւր արեւդանիւր:

Աշախատի ժողովի արժանիքը չի կայանար ձեռքի կրօնաւորական կեանքի անոթին ուղղութիւնները ապուս մէջ, այլ տմէն բանի առաջ, միտքանական կեանքի ստեղծմանը ու ուսուցմանը, ոյժ տալով միեւնոյն տանն հիմնելու օժանդակութեան ձեռնարկներ (ձեռնարկներ, հանգստեան ու դարձմանութիւն գործներ, համարողներու համար ապաստանարաններ, զոյրոցներ): Այս ձեռնով, եկեղեցին կը յաջողի իր ներկայութիւնը հաստատել եւ գործն կերպով ազդել երկրին բնիկական կեանքին վրան ալ, կործողաւով զկէ՛մ բռնել եւ թու՛մը կանգնել յարձակող ուժերուն, որոնք կը մտնեն երկրին մէջ՝ զեռ բորբոսման եւ դորձով միշտակը բռնեցող հեթանոսական խառնարաններու մէջ: Կրօնական միաբանութեան մատուր քաղի տուողը՝ Եւստակիոս սերտաւորակի կըլլայ իսկ յառաջիկայ մասնաւորաբար՝ Ս. Բարսեղ Կապադովկացին (371-379): Այս վերջինին դրամ օրէնքներ յաջող տարիներուն մէջ աւելի պիտի հաստատուին, հակառակ որ այդ սահմանումները խառնուած ըլլան կոապաշտական ազդեցութեանց եւ սովորութիւններուն: Այս ձեռով կը կապուի ընտրի մը, որ հիմնականորեն անփոփոխ պիտի մնայ, եթէ նոյն իսկ կանոններ, վանքերու մօտ յանելուաններ կոտորուած ըլլան՝ զանազան վարդապետ աստուածաբաններու կողմէ, ինչպէս Սարգիս եւ Կիրակոս

(ԺԲ-ԺԳ. դար), Ալլիքիանեցի Սիմոն (ԺԵ. դար), Սիւրիթար Գօշ (ԺԲ. դար), Սմրատ, Դաւիթ կաթողիկոս եւ այլն: Խառնակազմի անապատականներու զուսակարգին պատկանող վանական կեանքը, բրիտանիական արշաւայի շրջանին, երկրին վրայ առաւելապէս տիրողը կ'ըլլայ: Ընդունուող-խառնակաց-վանականը, խորհրդակալին էր՝ որուն կը դիմէ նոր բնակարան կարգը, մտածելու եւ ապրելու նոր հիմք դնելու համար: Այս մտայնութիւնը, որ իրենք կազմած են, յաջողական շրջաններու մէջ հետազննել պիտի գտուն, ըստ միաբանական կրօնաւորներէն պահանջուած օրէնքներուն, աշխարհ (զգաստութեան, կուսութեան, աղօթք, ձեռնադրան աշխատութեանց նուիրում, ազգաստութեան, ինչպէս նաեւ դիւանութիւններ, արուեստներու եւ մշակոյթի հանդէպ սէր): Դաւիթ կաթողիկոս, պիտի հաստատէ նաեւ կրօնաւորներու գինի խմելու եւ միս ուտելու սովորութեան փոփոխութիւնը: Դարերու ընթացքին, վանական միաբանութեան շարժման նոր մղում մը կը արուի: Մինչեւ անապատականի ձեւը կը նկատուի իրր հետեւեալ տարբեր մը, զազապարական տեսակէտով աւելի բարձր եւ մտաւելի, վանական երկրորդ նոր ընտանիքի մը շրջանին յետոյ: Միջոյ ապ, անապատականները, ըստ սրբուած կանոններու, վանքերու մօտ հզօտարաններ կը շինեն: Յետագային անապատականները պիտի զբոսնին կրօնական արարողութիւններու մասնակցութեան:

Ինչպէս միաբան կրօնաւորները, որոնք յաջողական տարիներուն պիտի երեւին երկրին հոգեւոր թմին վրայ, թի՛ թէ շատ հանդուրժում եկեղեցիին կողմէ: Առատ ընդհանրութեան պիտի չպակտին աշխարհիկ կղերին հետ: Ամէն պարագայի, հզօտարաններ կարեւոր չափով պիտի նկատուին միջնադարեան մտայնութեան եւ զարգացումին: Միաբանութեան զատիկ պատկանող կրօնաւորները, պիտի ընդգրկեն մասամբ անապատականներու նախնական շրջանի խառնկրօնութիւնը եւ աղօթքի, սրբալուստութեան եւ զգաստութեան, ձեռնադրան աշխատութեան, մշակոյթի ձգտումներու տարբեր, պիտի հաստատեն նաեւ նոր կանոններ ընկալաբանի, ապրելակերպի, արքայաբանի, հաղուստի, քահանայի մեռնելու միջակին եւ յառաջագոյնութեան: Կանոններ, որոնք Դ. դարէն ետք՝ պիտի նկատուին միաբան կրօնաւորներու կազմաւորմանը: Այս վերջինը, իր կարգին, պիտի ձեռնարկ վարդապետներու դասակարգը, որ պիտի ճանաչան վարդապետի հանդամանը (ուսուցիչ, քարոզիչ, զատուստ եւ ապաշխարհայն), իր իրենց ձեռնարկն ներկայացուցէ: Վանքի մը եւ թմի մը կապուած, միաբան կրօնաւոր, եկեղեցուց կանոններուն համաձայն, կարող է ըստի պաշտօններ ստանձնել, եւ եթէ նոյն իսկ եպիսկոպոսական աստիճանին բարձրագոյնը՝ պարտուստ է նոյնպէս յարգելու վանքին համար պարտականութիւնները, պարտական չանդան վարդապետութեամբ,

քարոզչութեամբ, ուսուցչութեամբ, սերբապան ներթերու ուսուցմամբ, եւ թեմին կողմէ թեոքարուած հովուական վարժութիւններով: Հայ վանականութեան մէջ, արեւմտաւոր ձեռք իրարմէն տարբեր կրօնական կարգեր գոյութիւն չունին, կան սակայն զանապետութիւններ, որոնք իրարու դործունէութիւններ կ'ամբողջացնեն. ինչ որ կը նկատուի մասնաւորաբար իսկական տեղի յատուկ վանքերու մէջ, որոնք ըստ մօթի են եւ նոյնքան կարեւոր, ուր կ'ընդունուին կոյսեր եւ աշխարհ: Յետագայ շրջաններուն՝ թիւով պիտի պակասէ եւ պիտի միանան աշխարհ, այս ձեռով կազմելով վանքերու ցանց մը, որ ամբողջ նահանգը կը զբաւէ: Դաշնակութեան գոյութեան աւելի մեծ վանք մըն է, կոչուած ՎՄԵՄԵՄԵՄԵՄ (Metropolis sanctorum): Իւրաքանչիւր վանքին կազմութիւնը ի սպաս կը գտուի աշխարհական միաբանութեան: Մեծաւոր տանները գրեթէ մէկու կը հաստատուին ընտանեակական վանքերուն հետ: Կոչուած ՎՄԵՄԵՄԵՄԵՄ (Metropolis sanctorum) մէջ, յարմար հոգեւոր անփոփոխ, զոտնալով ժողովուրդին համար ձգողական բնակէ մը: Այս ձեռով տեղի կ'ունենան մշակոյթի անտեսական եւ վանապատկան փոխանակումներ ամբողջ ժողովուրդին, զիւրաքանչիւր տարիքի եւ վանքին մէջ: Սուրբ պատճառ մը, զորուր անտեսական յետնակէտ մը, հոգեւոր կամեցողութեան մը, քառանկալանքը կ'այս մը, ուր կը գտնուին նաեւ ընդարձակ մշակելու տարածութիւններ վանականներուն

կամ զինչերու աշխատողներուն համար, կարելու որ քառասոր պայմաններ են, կանգուն պահելու համար վաճառքի մասնագետաց վարժարանով մի միայն, երկուստեք աշխարհականներու յատուկ դպրոց մը, մշակութի կեդրոն մը, հիւանդանոց մը Ժամեր հիւանդներուն համար (բորտաներ), ապաստանարան մը, աղքատանոց մը եւ կամ, առ անհրաժեշտութեանց, ուրիշ որեւէ ընկերային ծառայութիւններու կեդրոն մը:

Իններորդ դարէն սկսեալ, մանուսիք զինչական անասնութեան վերականգնումով, երկրաշարժական արտադրութեան բարելորդումով, ազգային ու միջազգային վաճառականութեան վերահաստատումով եւ շինարարական զարգացումով, վաճառք կը դառնայ զինչերու օճախը, եւ որու շուրջ կը բոլորուին նաեւ մասնաւոր ջառաքներու եւ զինչազարգանքներու ժողովուրդները, վաճառք կը դառնայ նաեւ ընկերային կեդրոն մը, որը կը դառնայ միջնորդ ժողովուրդի գանապան դասակարգերու, դատաւով գանապան խաւերու, մտերմութեան եւ զգայնութեան զարգացման եւ ձեւաւորման խթանը, որ-ծարձելով եւ ընձադատելով աղբ բոլորը կրօնական եւ աշխարհական հաւաքայի-ներու ընթացքին:

Արդով ժողովուրդը իր աշխցութիւնը կը բերէ վաճառք օտակու համար աշխարհի յարկներով ամով մը, որ պէտք եղած վայրկեանին կարող ըլլայ իր հոստուն պարտագներէն ներս ամբողջ ապրիկ հոստուն ու մասուր մշակոյթին զարկ տալ:

Հիմնադիրը, ըլլալ աւատաւոր մը կամ իշխան մը եւ կամ հարուստ քաղաքացի մը, կը ստանձնէ նաեւ համակառոյցի հաւանական մեծ ծախքերը (յաճախելի երկրաշարժներու եւ կամ պատերազմի զանգումներու, աւերածներու հետեւանդով), ու երբեմն ալ վաճառքին անհրաժեշտ փոփոխութեան համար: Այս բո-լորին յարակից հողերու եւ ինչչերու նուիրում, որոնք անհրաժեշտ են վաճառականներու ապրումին համար: Ի փոխարէն պիտի ստանայ հողեկան զոհու-նակութիւններ, ինչպէս մշակմանական հողեկանգիտի իրաւունք եւ կամ ներքին զորքերու միջնաւորութիւն, վաճառք կարգին եւ կամ վաճառքի մէջ թաղուելու իրաւասութիւն: Ենչքը ընդարձակու-լով, իններորդ դարէն յետոյ, կրօնաւորներու եւ աշխարհականներու յաւաքանչիւր համայնք իր հաշուին կը կա-ռուցանէ վաճառք, եկեղեցի մը, կա-ստուն մը, իրենց ճոխութեամբ իրար գերազանցելու փափաքով:

Քաղաքներու եւ զինչերու զրկմէ բոլոր վաճառքը, ճգնարանները, մայր եկեղեցիները, մատուռները կը վերաշինուին, կ'ընդարձակուին եւ կը նուիրուին սուր-բերուն: Սակայն շուտով, մենաստաննե-րու համար շինարարական մանրամասն կանոններ կը հաստատուին, որոնք պի-տի յարգուին դարբուն տեղադրութեան: Պիտի որոշուին ընտանած տեղերէն հարկ եղող եւ քառասոր պայմանները, աշ-խարհակարգական զիբը, նահանգներու եւ եկեղեցիներու կապաղցութեան հետ գիրտութիւնը, ինչպէս նաեւ իր զիբը

երկրի նոնապարհներու ցանցի բախ-տամամբ ու մենաստանի գանապան կող-մաւորներու ներքին բաժանումներու կարգաւորումը:

Ընդհանուր առումով, ամէն մենաստան կը բովանդակէ կաթողիկէ տաճար մը, որ ունի կարգ մը խորաններ, փոքր տա-ճարներով մերձաւոր մատուռներ, որոնք շրջապատուած են խցիկներէ, բոլորո-վին մօտ իւր զուրկ որեւէ կահաւորումէ: Այս գլխաւոր համակառոյցին կցուած են, սեղանատուն մը, որ ճաշի ընթացքին կատարեալ լուսութեան մէջ կը մրմնջեն Ս. Գրքին զուրկներ: Ժամատուն մը, զերեզմանոցի համակառոյցը (քառ հայ կրօնական կանոնադրութեան, եկեղեց-ւոյն մէջ թաղութիւր արգելում է), մա-տենադարան մը, որուն կցուած է զբը-շաղորտութեան աշխատանոց մը, համալը-սարանը, երաժշտանոցը. գանապան ար-հեստական աշխատանոցներ, միւրաշու-ցը, գանձերու պահարան եւ պարիսպնե-րու ցանց մը, որուն ներքի մասին մէջ կը գտնուին սպասարկութեան գանապան սենեակներ եւ խցիկներ:

Այս վերջինները, միացած են ճարտարա-պետական համակառոյցի մը (զուրկ պիտի, որ պատէն զուրկ զիբով էր, եւ ընդհանրապէս վաճառքի խմածակաւոր-թեան տեղն է, որ կը գտնուի նաեւ նոր-ընծայարանը եւ կամ զոյրոցը, որ քաղ է նաեւ աշխարհականներու համար: Այս զոյրոցները, պիտի զարբերեն միջնապար-եան մասնաշինութիւնը, զիմանալով մառի-բէական մասնակցիկարգին եւ վաճառում-բէին: Բարայկան կանաչը, ստաւքներու-

թիւները, մուրթիւնները, զգայակա-նութիւնը, իմացական շահագիտութեան մեթոտներու եւ մասուր կողմաւոր պիտի բարեփոխուին: Մէկ խոսքով, ոչ միայն կրօնաւոր գտակարգին, այլ եւ ամբողջ ընկերութեան մը սիրտ եւ ողի պիտի արուին:

ՅԱՆՎ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒ

1. Վանք իր բնական շրջապատին մէջ:
2. Անին կը նշմարուի Միւրթար Գոշ եւ կեղեցիներ:
3. Վանքը բնութեան զրկում:
- 3/4. Վանքը հիւսիսէն եւ հիւսիս-արեւ-ելելէն տեսնուած:
- 5/6/7/8. Ս. Առաստաններ, եկեղեցւոյն արտաքին եւ ներքին մասը եւ զբը-րթի ներքին:
- 9/10. Ս. Գրգիզը եկեղեցւոյն ներքին մասը եւ շրջապատ իր երկու խաշ-շարքերով:
- 11/12. Վանքը արեւմուտքէն, ժամատու-նը, մատենադարանը եւ ժամատան շրջապատը:
- 13/14. Ժամատունը ներքին դիտում:
15. Ժամատան ծածրը ներքին դիտում:
- 16/17. Մատենադարանը եւ տառօնի յար-կը ներքին դիտում:
- 18/19. Մատենադարանի երկրորդ յարկը ներքին եւ գրիթթը դիտում ներքին:
- 20/21/22/23/24. Ս. Գրգիզը Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն հարաւ-արեւելեան տա-ւար, արեւմտեան շրջապատ, արեւե-լեան հակադին պատահանը, ներքին մի տեսարան եւ արեւմտեան հակա-տից մի մանրամասն:

Amenaprkitich / Redentore
Amirspahsalar / Principe e capo delle armate (titolo nobiliare persiano in uso anche presso armeni e georgiani)
Anapat / Eremo
Ashkharhatsouyts / Mappamondo

Ayr / Caverna
Berd / Fortezza
Gavit / Ambiente quadrangolare anteposto alla chiesa ed in asse con la stessa destinato ad usi sia civili sia religiosi
G(h)eghard / Punta di lancia
Hioun / Carpentiere
Hishatakaran / Colofone
Karadam / Casa contadina armena

Katholicòs / Massima autorità della chiesa armena
Kathoghikè / Chiesa maggiore di un complesso monastico in genere affiancata da altre chiese ed ambienti minori
Khatchkar / (Khatch = croce, kar = pietra). Lastre di pietra, talvolta anche di notevoli dimensioni, innestate ad incastro su appositi basamenti che portano scolpita la croce ornata e decorata
Khotadjharak / Vegetariano
Matenadaran / Biblioteca
Seghanatoun / Refettorio
Türbe / Tomba selgiuchide costituita da un volume cilindrico sormontato da una cupola conica
Vank / Convento
Varpet / Maestro, maestro costruttore, architetto
Vardapet / Dottore in teologia
Vishap / Enormi pietre preistoriche modellate a forma di pesce
Zamatoun / Gavit ad uso esclusivamente cimiteriale
Zangakatoun / Campanile

Amenaprkitich / Redeemer
Amirspahsalar / Prince and commander-in-chief of the army (Persian title of nobility also used by the Armenians and Georgians).
Anapat / Hermitage
Ashkharhatsouyts / Terrestrial globe

Ayr / Cavern
Berd / Fortress
Gavit / Square space placed in front of the church and on the same axis, destined for both civil and religious use
G(h)eghard / Spearhead
Hioun / Carpenter
Hishatakaran / Colophon
Karadam / Armenian peasant dwelling

Katholicòs / Head of the Armenian Church
Kathoghikè / Main church of a monastery complex, usually flanked by smaller churches and other minor spaces
Khatchkar / (Katch = cross, kar = stone) slabs of stone, often of considerable dimensions, inserted into appropriate bases which support the ornate and decorated sculptured crosses
Khotadjharak / Vegetarian
Matenadaran / Library
Seghanatoun / Refectory
Türbe / Seljuk tomb consisting of a cylindrical volume surmounted by a conical dome
Vank / Monastery
Varpet / Maestro, master builder, Architect
Vardapet / Doctor in Theology
Vishap / Enormous prehistoric stones shaped in the form of fish
Zamatoun / Gavit exclusively used for burials
Zangakatoun / Bell-tower